

**Межгосударственное образовательное учреждение высшего образования
РОССИЙСКО-ТАДЖИКСКИЙ (СЛАВЯНСКИЙ) УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

УДК: 336.77.067

И-87

ИСМАИЛОВА ШАХНОЗ ШАВКАТОВНА

**РАЗВИТИЕ КРЕДИТОВАНИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО
ПРОИЗВОДСТВА В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОГО
ТАДЖИКИСТАНА**

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание учёной

степени кандидата экономических наук по специальности

08.00.07 - Финансы, денежное обращение и кредит

ДУШАНБЕ – 2024

Работа выполнена на кафедре финансы и кредит Межгосударственного образовательного учреждения высшего образования «Российско-Таджикский (Славянский) Университет»

Научный руководитель: **Султанов Зубайдулло Султонович**, доктор экономических наук, профессор кафедры финансов и кредита Российско-Таджикского (Славянского) университета

Официальные оппоненты: **Шарипов Бахром Махмудович**, доктор экономических наук, профессор, главный научный сотрудник Института экономики и демографии Национальной академии наук

Бобоев Нозимджон Мансурович, кандидат экономических наук, доцент кафедры финансов и налогов ГОУ «Государственный университет Худжанда имени Бободжона Гафурова»

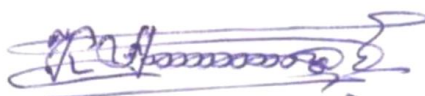
Ведущая организация: **Таджикский государственный университет коммерции**

Защита состоится «4» апреля 2024 года в 14⁰⁰ часов на заседании диссертационного совета 6Д.КОА-003 при Таджикском национальном университете. Адрес: 734025, Республика Таджикистан, г. Душанбе, ул. Буни Хисорак, Студенческий городок, учебный корпус 7, ауд. 102, E-mail: 6d.koa-003@mail.ru, телефон ученого секретаря: (+992) 917-24-24-83

С диссертацией можно ознакомиться в научной библиотеке университета и на официальном сайте Таджикского национального университета (www.tnu.tj).

Автореферат разослан «   » _____ 2024 г.

Ученый секретарь
диссертационного совета,
д.э.н., доцент

Курбонов А.К.

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность темы исследования. В условиях современного Таджикистана одной из важнейших проблем национальной экономики является обеспечение устойчивого и эффективного повышения сельскохозяйственного производства. Последнее является основой для успешной реализации таких целей, как обеспечение продовольственной безопасности и рост объемов переработки сельскохозяйственного сырья.

Однако объективные особенности сельского хозяйства, обуславливающие необходимость использования кредитов для организации процесса расширенного сельскохозяйственного воспроизводства, отражаются в негативных тенденциях, связанных с низкой рентабельностью или убыточностью сельхозпроизводителей. Вследствие этого ежегодный средний темп прироста производства сельскохозяйственной продукции за 2015-2021 гг. составил всего 2,6%, ставя под угрозу достижение национальных стратегических целей в рамках СНР 2030, ПСР 2021-2025, иных отраслевых стратегий и программ развития.

В современных условиях сельскохозяйственные товаропроизводители имеют ограниченный доступ к кредитам, прежде всего банковским кредитам, в частности, из-за нацеленности отечественных банков и микрофинансовых организаций на преимущественное взаимодействие с заемщиками, которые с минимальными рисками обеспечивают своевременную возвратность выданных кредитов и начисленных процентов. Наблюдается негативный процесс усиления ростовщического характера банковской системы, ее направленности на получение прибыли преимущественно от спекулятивных операций, включая валютные операции и торговлю, преобладающее развитие потребительского кредитования, в значительной степени основанного на поступающих объемах денежных переводов мигрантов.

Актуальность темы исследования обуславливается необходимостью развития кредитования (прежде всего банковского кредитования), как фактора обеспечения расширенного сельскохозяйственного воспроизводства, соответствующего современным условиям, с учетом негативного воздействия новых вызовов и шоков, в том числе изменение климата, высокая волатильность финансовых рынков и цен на сельскохозяйственные продукты, ограниченные возможности госбюджетной поддержки устойчивого развития аграрного сектора, неразвитость финансового сектора, включая его под сегменты, зачаточное состояние вторичного рынка ценных бумаг и производных финансовых инструментов, ограничивающих возможности страхования и хеджирования кредитных рисков.

Таким образом, поиск новых подходов к развитию кредитования сельскохозяйственного производства в условиях современного Таджикистана приобретает особую актуальность, что и обусловило выбор темы, цели и задач данной диссертационной работы.

Степень разработанности научной проблемы. Проблемы кредитования сельскохозяйственного производства находились в центре

постоянного внимания зарубежных ученых-экономистов, таких, как А.Пигу, А.Смит, Д.Рикардо, Дж.М.Кейнс, М.Фридман, И.Фишер, А.Шварц, А.Маршалл, Дж.Тобин, Л.Вальрас, Е.Бем-Баверк, Г.Мэнкью, Д.Юм, а также Д.В. Адамс, Б. Дж. Макдоналд, Г. Педерсон, К. Пиплз, Г.Л. Пипрек, Дж.Д. фон Пишке, Л.Я. Ярон и др. Серьезные исследования по данной тематике проведены Н.В. Антоновым, Г.Н. Белоглазовой, В.Г. Закшевским, Г.П. Зверевым, З.А. Круш, В.В. Кузнецовым, О.И. Лаврушиным, М.Л. Лишанским, И.Б. Масловой, В.В. Морачевским, П.М. Першукевичем, Е.В. Серовой, Л.И. Холод, Р.Р. Юняевой, Р.Г. Янбых и другими.

Основы развития сельскохозяйственного кредитования отражены в трудах отечественных ученых, включая Р.К. Рахимова, Н.К. Каюмова, Т.Н. Назарова, Л.Х. Саидмуродова, Ш. Рахимзода, С.А. Мирсаидова, З.А. Рахимова, З.С. Султанова, Х.Р. Улугходжаевой, Х.У. Умарова, Ш.К. Хайрзода, У.С. Хикматова, А.А. Ходжахорова, К.Х. Хушвахтзода, Б.М. Шарифзода, С.Д. Махшулова, Г.С. Латиповой и др.

Несмотря на множество проведенных исследований по данной тематике, остаются дискуссионными и требуют уточнения теоретические проблемы, связанные с понятием сельскохозяйственного кредитования, дальнейшим совершенствованием методологии кредитования сельского хозяйства применительно к условиям и особенностям национальной экономики Таджикистана. Требуют внимания и методические аспекты оценки кредитного потенциала сельскохозяйственных заёмщиков, особенно малых и средних дехканских хозяйств, как основы обеспечения доступности кредитов с учетом особенностей и высоких рисков аграрного сектора на базе разработки инновационных методов и подходов.

Связь работы с научными программами (проектами) и темами. Диссертационная работа выполнена в рамках реализации Национальной стратегии развития Республики Таджикистан на период до 2030 года, Программы среднесрочного развития Республики Таджикистан на 2021-2025 годы, Стратегии денежно-кредитной политики Республики Таджикистан на 2021-2025 годы, Программы реформирования сельского хозяйства РТ на 2012-2022 гг., а также программы научно-исследовательских работ кафедры финансов и кредита Российско-Таджикского (Славянского) университета по теме: «Механизмы финансово-кредитного и инвестиционного обеспечения экономики и поддержки предпринимательства».

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Целью исследования является изучение теоретико-методических основ и разработка практических рекомендаций по развитию кредитования сельскохозяйственного производства.

Задачи исследования. Достижение поставленной цели обусловило необходимость решения следующих задач:

1) изучение теоретических аспектов развития кредитования сельскохозяйственного производства;

- 2) изучение факторов и условий обеспечения доступности банковского кредитования для субъектов сельского хозяйства;
- 3) изучение зарубежного опыта кредитования сельского хозяйства развитых и развивающихся стран с целью его внедрения в Таджикистане;
- 4) проведение анализа финансирования и кредитования сельского хозяйства в Таджикистане;
- 5) оценка эффективности сельскохозяйственного производства и его влияние на кредитоспособность сельхозпроизводителей;
- 6) разработка мер по усилению потенциала банковской системы по кредитованию сельского хозяйства; определение возможностей и границ диверсификации форм государственной поддержки развития сельхозпроизводителей и доступности банковского кредитования.

Объектом исследования выступает практика кредитования сельскохозяйственного производства.

Предметом исследования являются теоретико-методические и практические аспекты развития кредитования сельскохозяйственного производства в условиях современного Таджикистана.

Гипотеза исследования состоит в научном предположении, что развитие кредитования сельскохозяйственных производителей, основанное на господдержке и банковском кредитовании, позволит достичь долгосрочных национальных целей развития, включая обеспечение продовольственной безопасности (за счет экономической доступности, разнообразия и улучшения качества, потребляемых населением продуктов питания растительного и животного происхождения) и формирование адекватной сырьевой базы (для ускоренного развития промышленной переработки местного сырья), как основы роста благосостояния населения и устойчивого развития национальной экономики в долгосрочной перспективе.

Теоретико-методологические основы исследования. Теоретическую основу исследования составили работы зарубежных и отечественных ученых, исследовавших теоретические и методологические проблемы финансов и кредита по вопросам организации сельскохозяйственного производства.

Методологическую основу исследования составляет сочетание современных методов анализа и синтеза (системный и диалектический подход), а также абстрактно-логический, экономико-статистический, графический, сравнительный, экономико-математический, прогнозный метод, аналогий, сравнительно-экспертных оценок и опирается на смежные области знаний.

Источники информации. Информационную базу исследования составили официальные данные Агентства по статистике при Президенте Республики Таджикистан, Национального банка Таджикистана, исследования национальных ученых и экспертов международных финансовых организаций, научные монографии и периодические издания, научных исследования, собственные разработки автора по вопросам сельского хозяйства и развития его кредитования в Таджикистане.

Исследовательская база. Исследование выполнено на кафедре финансов и кредита Российско-Таджикского (Славянского) университета.

Научная новизна диссертационной работы заключается в разработке теоретико-методических положений по развитию кредитования сельскохозяйственного производства в условиях современного Таджикистана и разработке рекомендаций по улучшению доступности банковских кредитов субъектам сельского хозяйства.

К наиболее важным результатам исследования, представляющим элементы научного вклада и научной новизны, отнесены:

1) уточнение понятийного аппарата, включая сущность кредита и его роль в устойчивом развитии сельского хозяйства. Выявлены особенности организации производства в сельском хозяйстве, которые обусловили специфику его кредитования, в первую очередь, банковского кредитования. Дано авторское определение банковского кредитования сельскохозяйственного производства как специфической формы кредитных отношений, характеризующейся предоставлением денежных средств банками и небанковскими кредитными организациями на принципах срочности, платности, возвратности, обеспечения и целевого назначения сельхозпроизводителям для пополнения их основного и оборотного капитала в целях обеспечения устойчивого и расширенного воспроизводства;

2) предложена авторская классификация совокупности факторов и условий, влияющих на развитие банковского кредитования сельского хозяйства, включающая государственную поддержку, предусматривающая их разделение на шесть групп;

3) обобщен зарубежный опыт кредитования сельхозпроизводителей, использующий разнообразные подходы, системы и формы организации кредитования сельхозпроизводителей и их государственной поддержки на различных уровнях развития рыночных отношений, в том числе стимулирование банков путем предоставления государственных гарантий и субсидирования процентных ставок (Великобритания, Китай, Нидерланды и Австрия); кредитная поддержка через специализированные государственные банки (Китай); кредитование аграрного сектора через систему кооперативных банков (Франция, Германия, Япония и Польша); повышение роли небанковских кредитных организаций в аграрной сфере (США, Канада), государственная поддержка кредитных кооперативов и союзов, сберегательных касс (страны Восточной Европы) и пр.;

4) предложена авторская классификация этапов развития банковского кредитования в контексте повышения потенциала сельского хозяйства в сопоставлении с использованием альтернативных и сопутствующих инструментов. Проведен анализ состояния всех источников финансирования сельскохозяйственного производства в Таджикистане (включая государственную поддержку, кредитование, иные формы финансирования). В дополнение к самофинансированию определена доминирующая роль банковского кредитования сельского хозяйства,

выявлена ограниченность бюджетной поддержки и иных финансовых источников. Наблюдается сравнительно невысокий потенциал банковской системы, снижение удельного веса банковского сельскохозяйственного кредитования в общем кредитном портфеле кредитных организаций;

5) предложен анализ кредитоспособности сельхозпроизводителей, который показал, что, несмотря на ежегодный рост сельскохозяйственного производства, повышение его урожайности и продуктивности, финансово-экономическое положение сельхозпредприятий из-за различных, в том числе институциональных и организационных факторов, является низким, их материально-техническая база слабой, большинство сельхозпредприятий являются низкорентабельными или убыточными;

б) выработаны основные направления и пути развития кредитования, обеспечивающего устойчивое развитие сельского хозяйства в средне- и долгосрочной перспективе, повышения потенциала банковской системы по кредитованию сельского хозяйства, диверсификации форм государственной поддержки развития сельхозпроизводителей и доступности банковского кредитования.

Основные положения, выносимые на защиту:

1) развитие понятийного аппарата сельскохозяйственного кредитования, включая расширение принципов кредитования, доминирование банковского кредитования и авторское толкование понятия банковского кредитования;

2) авторская классификация факторов и условий обеспечения доступности банковского кредитования, предусматривающая государственную поддержку, для субъектов сельского хозяйства;

3) результаты анализа зарубежного опыта кредитования сельхозпроизводителей развитых и развивающихся стран и их применимости к условиям Таджикистана;

4) авторская классификация этапов развития кредитования сельского хозяйства в Таджикистане, оценка источников финансирования сельского хозяйства, анализ банковского кредитования аграрного сектора;

5) анализ эффективности сельскохозяйственного производства, доходности и кредитоспособности сельхозпредприятий как потенциальных заемщиков;

б) концептуальные предложения по развитию системы кредитования и повышению кредитоспособности сельхозпроизводителей; разработка рекомендаций по усилению потенциала банковской системы по кредитованию сельского хозяйства; определение возможностей, границ и способов диверсификации государственной поддержки сельхозпроизводителей и доступности банковского кредитования.

Теоретическая и научно-практическая значимость работы. Теоретическое значение диссертации заключается в изучении сущности и роли кредитов, классификации особенностей сельскохозяйственного кредитования, разработке авторской трактовки понятия «банковский кредит»

и выделении этапов развития кредитования сельского хозяйства в Таджикистане, уточнении специфики сельскохозяйственного производства и его кредитования, разработке концептуального подхода к развитию сельскохозяйственного кредитования.

Научно-практическая значимость диссертации заключается в том, что полученные автором научные результаты могут быть использованы Национальным банком Таджикистана при обосновании денежно-кредитной политики, направленной на развитие сельскохозяйственного кредитования и широкого использования альтернативных методов кредитования. Эти результаты могут быть также применены иными правительственными органами для целей улучшения финансово-экономического положения сельскохозяйственных производителей и корректировки аграрной политики.

Степень достоверности результатов исследования подтверждается применением в ходе исследования специальных методов, достоверностью данных, достаточным объемом материалов исследования, статистической обработкой результатов работы, публикациями, докладами на научно-практических конференциях. Выводы и рекомендации основаны на научном анализе результатов теоретических и экспериментальных исследований.

Соответствие диссертации паспорту научной специальности. Область исследования соответствует требованиям следующих пунктов Паспорта специальности Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан по специальности 08.00.07 – Финансы, денежное обращение и кредит: 9.1. Теория, методология, концепции и базовые принципы кредитных отношений как аспектов проявления кредитной системы; 9.3. Развитие инфраструктуры кредитных отношений современных кредитных инструментов, форм и методов кредитования; 10.2. Проблемы обеспечения институциональной основы развития банковского сектора и его взаимодействия с Центральным Банком РТ; 10.11. Оценка капитальной базы банка: сравнительная оценка отечественной и зарубежной практики, пути развития; 10.23. Проблемы развития небанковских кредитных организаций.

Личный вклад соискателя. Личный вклад автора выражается в обобщении, систематизации, уточнении и дополнении теоретических и практических подходов развития кредитования сельскохозяйственного производства с учетом специфики самой отрасли, источников ее финансирования и особенностей кредитования. На основе обобщения и анализа материалов исследования разработаны направления развития банковской системы и повышения кредитоспособности сельхозпроизводителей с учетом государственной поддержки. Отдельные результаты исследования могут быть использованы при разработке теоретических и практических аспектов развития сельскохозяйственного кредитования и обеспечения расширенного воспроизводства в сельском хозяйстве.

Апробация и реализация результатов диссертации. Основные результаты исследования докладывались на международных и республиканских научно-практических конференциях, конференциях преподавателей, аспирантов и студентов РТСУ, а также были опубликованы

в изданиях, входящих в Перечень рецензируемых изданий ВАК при Президенте Республики Таджикистан, и иных изданиях.

Публикации по теме диссертации. По теме диссертации опубликовано 13 работ, в том числе 8 статей в рецензируемых журналах, рекомендованных ВАК при Президенте Республики Таджикистан и ВАК Российской Федерации.

Структура диссертации и объем. Диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения, списка использованной литературы из 167 наименований. Общий объем диссертации составляет 180 страниц, включая 17 таблиц, 2 рисунка и 1 диаграмму.

Во введении обосновывается актуальность темы исследования, степень научной разработанности, связь исследования с программами (проектами) и научной тематикой, определяются цель и задачи, объект и предмет исследования, дается характеристика теоретико-методологической основы исследования, степени достоверности результатов, основных положений, выносимых на защиту, личном вкладе соискателя в получение результатов исследования, апробации результатов исследования, публикации по теме диссертации, структуре и объему диссертации.

В первой главе «Теоретические основы развития кредитования сельскохозяйственного производства» исследованы научные основы кредита и кредитования, сформулированы понятийный аппарат и особенности кредитования сельского хозяйства, предложена классификация факторов и условий обеспечения доступности банковского кредитования для субъектов сельского хозяйства, изучен зарубежный опыт кредитования сельского хозяйства в развитых и развивающихся странах.

Во второй главе «Анализ и оценка влияния банковского кредитования на развитие сельского хозяйства Таджикистана в современных условиях» излагаются этапы развития банковского кредитования сельского хозяйства, проведен анализ и дана оценка развитию банковского кредитования сельского хозяйства и эффективности функционирования сельскохозяйственного производства в Таджикистане.

В третьей главе «Основные направления и пути развития банковского кредитования как фактора устойчивого развития сельского хозяйства» автором определены направления и пути развития банковского кредитования аграрного сектора экономики, включающие усиление потенциала кредитных организаций, диверсификацию форм государственной поддержки развития сельхозпроизводителей в контексте улучшения доступности банковских кредитов сельхозпроизводителям.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

В первой главе «Теоретические основы развития кредитования сельскохозяйственного производства» исследованы базовые основы кредита и кредитования. На базе положений общей экономической теории автором обоснована объективная необходимость и потенциальная

возможность возникновения ссудного капитала, исходя из классической формулы (1) расширенного кругооборота капитала:

$$D - T > \dots - \frac{Pc}{Sp} \dots > T' - D', \quad (1) \text{ где:}$$

- D и D' означают деньги и деньги с приращением, в том числе за счет использования банковского кредита и иных источников финансирования,
- T и T' – товар и товар с приращением новой стоимости,
- Pc – рабочая сила,
- Sp – средства производства.

При этом для обеспечения расширенного воспроизводства должно соблюдаться соотношение $D' > D$, как основы для его организации с привлечением дополнительной рабочей силы, средств и предметов производства. В этих целях используются как собственные источники финансовых ресурсов (нераспределенная прибыль, амортизационные отчисления, капитал учредителей/собственников), так и привлеченные (банковские кредиты, бюджетное финансирование, взаимное финансирование хозяйствующих субъектов и пр.). При этом важнейшим источником расширенного воспроизводства в сельском хозяйстве является самофинансирование на базе прибыли. В работе обоснована, важность обеспечения рентабельности производства на уровне не менее 15%, а в современных условиях и больше 25% как условия безвозмездного самофинансирования сельхозпроизводителей. Однако для большей части сельхозпроизводителей, особенно средних и малых хозяйств характерен недостаточный уровень самофинансирования, что обуславливает необходимость привлечения возмездных банковских и иных кредитов. Для обеспечения устойчивого и расширенного воспроизводства в сельском хозяйстве, автор обосновывает важность, во-первых, наличия развитой системы кредитования (в первую очередь, банковской системы), адекватной особенностям этой отрасли, по видам, срокам, объектам, платности и иным условиям кредитования, и во-вторых, формирования и развития параллельной системы по оказанию со стороны государства разносторонней поддержки сельхозпроизводителям, особенно средним и малым хозяйствам. В работе особое внимание уделяется банковскому кредитованию как условию обеспечения устойчивого и расширенного воспроизводства в сельском хозяйстве. Банковские кредиты объективно необходимы для обновления производственной базы сельского хозяйства в ответ на современные вызовы, включая изменение климата, переход к экологически чистым, ресурсосберегающим и цифровым технологиям и т.д. В этой связи, в диссертации специальное внимание уделяется исследованию научно-теоретических аспектов особенностей кредитования сельхозпроизводителей со стороны банковской системы, доминирующей на кредитном рынке. Понятие «сельскохозяйственный кредит» учеными трактуется по-разному. В одних случаях, это понятие затрагивает институциональные аспекты, с учётом наличия взаимосвязанных лиц - участников кредитных отношений в

виде кредитора и заемщиков, а также объекта кредитных отношений - передаваемой в кредит стоимости и процентов по кредиту. В других случаях, кредитование сельского хозяйства рассматривается с точки зрения его специфических особенностей, связанных с землей как главным средством производства и условием обеспечения живых организмов средой обитания.

На основе систематизации научных концепций понятия «сельскохозяйственный кредит» предложена авторская трактовка банковского кредитования сельскохозяйственного производства как специфической формы кредитных отношений, характеризующейся предоставлением денежных средств банками и небанковскими кредитными организациями сельхозпроизводителям на принципах возвратности, платности, срочности, обеспеченности и целевого использования для пополнения их основного и оборотного капитала в целях обеспечения устойчивого и расширенного воспроизводства.

Отмечается, что сельское хозяйство из-за особенностей организации своего производства не способно обеспечить высокую скорость оборачиваемости средств и достаточную рентабельность, и потому обладает высокими рисками кредитования. Учитывая провалы в механизме саморегулирования рыночной экономики, решающую роль сельхозпроизводства в обеспечении продовольственной безопасности страны, сохранении макроэкономической, финансовой, социально-политической и внешнеэкономической стабильности национальной экономики, в поставке сельскохозяйственного сырья для промышленности, требуется государственное вмешательство в процесс кредитования сельского хозяйства с применением совокупности административных и финансовых методов и инструментов. Автор обосновывает положение о том, что недостаточно рассматривать роль банковского кредита в аграрном секторе только через призму его функций. Необходимо исследование роли банковского кредита с позиций разностороннего воздействия на совокупность конечных результатов на глобальном, национальном и микроуровнях, что позволит решить проблему обеспечения доступности банковского кредитования для всех категорий сельхозпроизводителей по всей территории страны, включая отдалённые горные и сельские регионы, использование современных дистанционных методов предоставления банковских услуг в сельской местности.

Проблема обеспечения процесса расширенного сельскохозяйственного воспроизводства и доступности банковских кредитов сельхозпроизводителям определила необходимость выявления и классификации факторов и условий, оказывающих существенное влияние на развитие сельского хозяйства и его кредитование. Автором в схематичном виде предложена группировка факторов и условий, которые необходимы в аналитических целях (Рис. 1).

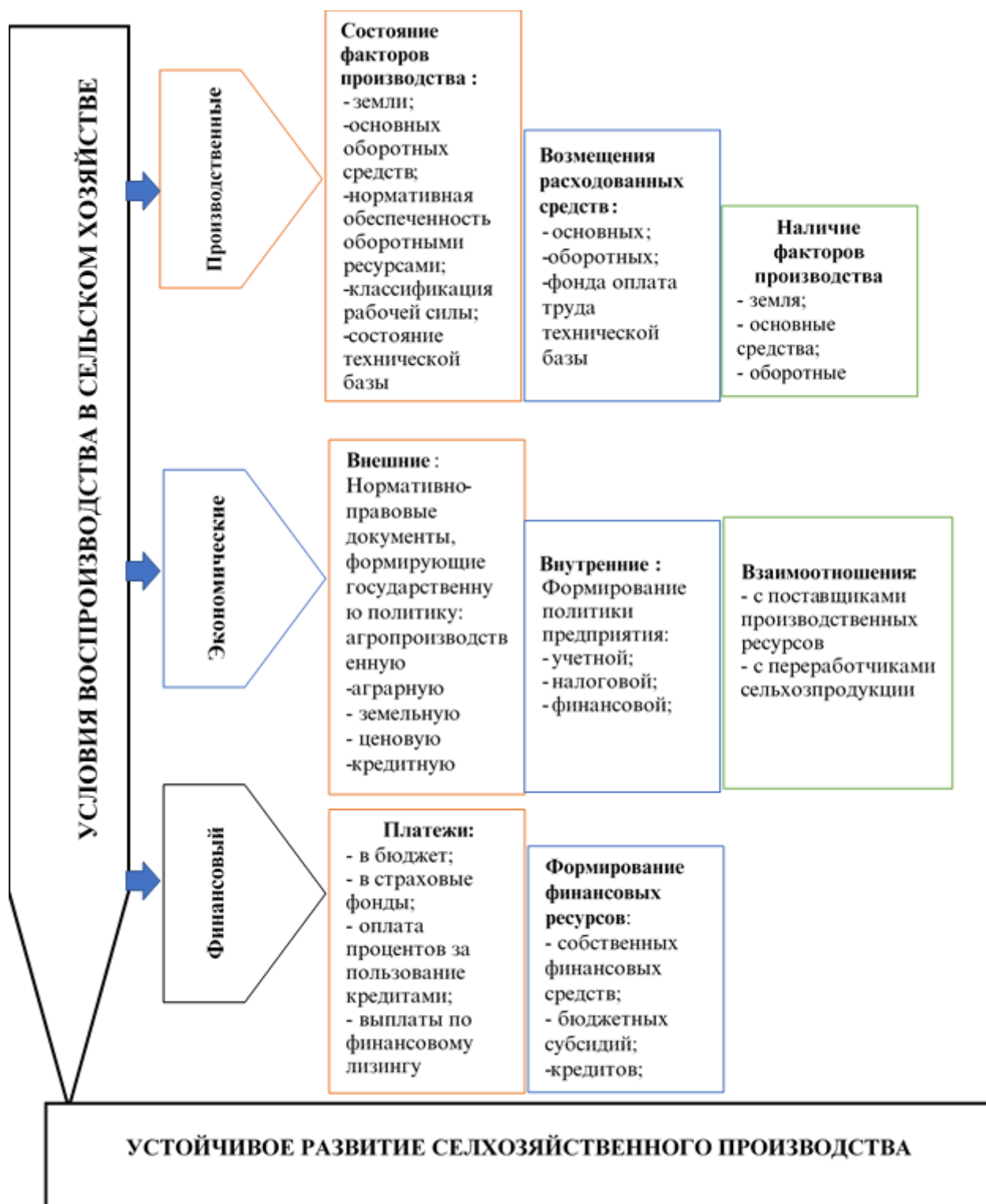

Рисунок 1. – Элементы обеспечения расширенного воспроизводства сельского хозяйства как условия расширения доступа к банковским кредитам

Источник: составлено автором за счет доработки заимствованного материала на основе Маркова Г. Совершенствование условий воспроизводства в сельском хозяйстве / Г. Маркова // Экономист. - 2013. - №9. - С. 51-57.

Условия обеспечения процесса расширенного воспроизводства в сельском хозяйстве, облегчающих доступность банковских кредитов, отраженные на рисунке 1, показывают, что их основным элементом является совокупность факторов, объединенных в несколько групп, в частности:

- ресурсная группа, включающая основные факторы производства, используемые в сельскохозяйственном производстве, создающие для него необходимые условия развития;

- группа экономических факторов, состоящая из внешних и внутренних условий;

- группа факторов по реализации государственной экономической политики и таких ее составляющих, как земельная, ценовая, налоговая, амортизационная и кредитная политика;

- группа внешних факторов, формирующая условия, которые влияют на формирование внутренней политики сельхозпредприятий, определяющих их экономическое состояние, особенно, уровень кредитоспособности;

- группа факторов, определяющая финансовые аспекты, охватывающая поступление, распределение и использование собственных финансовых средств, бюджетных субсидий, формирующая кредитоспособность и платежеспособность предприятия, позволяющая вести инвестиционную деятельность сельскохозяйственным организациям.

Предложенная автором классификация позволяет:

- провести страновую, межстрановую и глобальную диагностику состояния и развития финансового и аграрного секторов в их взаимосвязи;

- оценить вклад государственного бюджета и иных источников, факторов и условий в обеспечение большей доступности банковского и иных видов кредитов для расширенного воспроизводства в сельском хозяйстве;

- выявить наличие резервов и разработать меры по дальнейшему углублению проводимых реформ в финансовом и аграрном секторах национальной экономики с учетом использования международного опыта.

Важным направлением диссертационного исследования является использование опыта сельскохозяйственного кредитования, сложившегося за рубежом. Обобщение зарубежного опыта сельскохозяйственного кредитования позволило выделить некоторые особенности организации кредитования сельхозпроизводителей, которые могут быть использованы в условиях современного Таджикистана, включая:

- финансовое обслуживание фермеров со стороны сети коммерческих, кооперативных и специализированных банков, страховых компаний, ссудо-сберегательных касс и других финансово-кредитных институтов;

- стимулирование банков для увеличения кредитования сельского хозяйства путем предоставления государственных гарантий и субсидирования процентных ставок (Великобритания, Китай, Нидерланды и Австрия);

- осуществление кредитной поддержки аграрному сектору экономики посредством специализированных государственных банков (Китай);

- улучшение доступности кредитования для аграрного сектора через систему кооперативных банков (Франция, Германия, Япония и Польша);

- повышение роли небанковских кредитных организаций в аграрной сфере (США и Канада);

- создание Союза сберегательно-кредитных служб (Словения);
- при финансовой поддержке Евросоюза формирование системы фондов взаимного кредитования для мелких фермеров (Болгария);
- при финансовой поддержке государства создание сберегательно-ссудных ассоциаций, объединенных в Центральный союз (Эстония).

Следует отметить, что к странам с наиболее высоким удельным весом заемных средств в основном капитале сельского хозяйства (без недвижимости) относятся Англия и Германия (около 50%), Франция (более 40%), Италия и Бельгия (более 30%).

Во многих странах дополнительно применяются такие меры, как:

- предоставление государственных гарантий под выдачу банковских кредитов (Австрия, Бразилия, Великобритания, Китай).
- предоставление налоговых льгот аграрному сектору;
- компенсация затрат и потерь сельхозпроизводителей от стихийных бедствий;
- поддержка информационного обеспечения сельского хозяйства и ее субъектов;
- бюджетная компенсация затрат на внедрение в производство передовых научных достижений;
- поддержка в виде со-финансирования государством формирования сбытовой, информационной, финансовой и транспортной инфраструктуры;
- со-финансирование государством страхования урожая сельхозпроизводителей;
- модернизация инфраструктуры сельской местности;
- стимулирование НИОКР в сфере сельского хозяйства и т.д.

В странах ЕС общий размер государственных субсидий в сельское хозяйство составляет около 40% от стоимости сельскохозяйственной продукции, а в США - 25%.

Обобщение зарубежного опыта позволило автору выявить общие тенденции в процессе кредитования аграрного сектора, включающие активное участие государства в формировании системы сельскохозяйственного кредитования, совершенствовании нормативно-правового обеспечения условий функционирования кредитной системы, постоянном усовершенствовании финансово-кредитной поддержки сельскохозяйственных товаропроизводителей.

Во второй главе «Анализ и оценка влияния банковского кредитования на развитие сельского хозяйства Таджикистана в современных условиях» выделены этапы развития банковского кредитования сельского хозяйства, проведен анализ и дана оценка развития банковского кредитования сельского хозяйства и эффективности функционирования сельскохозяйственного производства в Таджикистане.

Предложенная автором классификация основных источников и инструментов финансирования сельхозпредприятий дала возможность применить богатый опыт, как отечественных, так и зарубежных стран,

которые достигли существенных успехов как в области банковского кредитования устойчивого развития сельского хозяйства, так и использования иных форм и схем его финансовой поддержки, где центральным элементом являются банковские кредиты. В частности, систематизированы основные внутренние (прибыль, амортизационные отчисления, акционерно/паевой капитал, дебиторская задолженность и т.д.) и внешние (банковские и коммерческие кредиты, кредиторская задолженность, кредиты от ростовщиков и займы частных лиц, акции и облигации и т.д.) источники и субъекты финансирования и кредитования сельского хозяйства (государственные и международные банки и финансовые организации, банковские и небанковские финансовые организации и т.д.), дана характеристика используемых инструментов самофинансирования и привлеченных ресурсов, а также определена степень рисков их использования.

Это позволило автору предложить собственную классификацию этапов развития банковского кредитования сельского хозяйства за период с 1960 года по настоящее время на примере Таджикистана. Этапы выделены с учетом таких критериев, как характер реализуемой государственной финансовой поддержки развития сельского хозяйства, формы и источники его финансирования в свете повышения роли банковского кредитования как наиболее привлекательного вида финансирования.

Современный этап (с 2009 г. по настоящее время) характеризуется использованием банковского кредитования как основного канала финансирования развития сельского хозяйства, наряду с самофинансированием, при этом иные источники финансирования выполняют вспомогательную роль. Банковский кризис 2015-2020 гг. обусловил временное сокращение банковского кредитования, внешних и бюджетных источников. В эти годы преимущественное развитие получили коммерческие и товарные кредиты от покупателей, сопровождаемые высокими рисками для сельского хозяйства, характеризующиеся убыточной деятельностью.

Одновременно, диспропорции в отечественном финансовом секторе обусловили сокращение возможностей увеличивать объемы банковского кредитования аграрного сектора и стали препятствием созданию альтернативного канала его финансирования посредством обращения ценных бумаг, страхования и хеджирования рисков кредитования (табл. 1).

Данные таблицы 1 показывают, что за период 2015-2022 гг. в банковской системе Таджикистана произошли существенные изменения в связи с воздействием банковского кризиса и иных факторов, которые привели к сужению объемов кредитования сельскохозяйственного производства. В частности, в коммерческих банках в начале анализируемого периода наблюдалась негативная тенденция сокращения как абсолютных, так и относительных показателей кредитования сельского хозяйства. Так, если абсолютные показатели кредитования аграрной отрасли сократились с

1 036,7 млн. сомони в 2016 г. до 1005,9 млн. сомони в 2021 г., или на 30,8 млн. сомони, то относительные показатели свидетельствуют, что доля аграрной отрасли в общем кредитном портфеле банков снизилась с 12,6% в 2016 г. до 9,8% в 2021 г., или на - 2,8 п.п.

Таблица 1. Динамика объема и доли кредитов в разрезе отраслей экономики посредством банков и микрофинансовых организаций, за период 2015-2022г, в тыс. сомони, % и п.п.

Годы	Показатели кредитования					
	Кредиты, выданные отраслям экономики банками	в том числе сельскому хозяйству	Их доля, в %	Микрокредиты выданные МФО отраслям экономики	в том числе сельскому хозяйству	Их доля, в %
2015	9 350 045	1 003 083	10,7	4 367 614	985 015	22,6
2016	8 230 145	1 036 775	12,6	3 610 284	751 835	20,8
2017	6 913 041	832 380	12,0	3 224 117	676 613	20,9
2018	6 700 735	770 776	11,5	3 826 200	735 192	19,2
2019	7 664 690	154 292	2,0	4 810 345	986 444	20,5
2020	8 903 692	764 400	8,6	6 251 565	1 441 611	23,1
2021	10 207 233	1 00 5939	9,8	3 472 051	1 098 104	31,6
2022	14 382 092	2 433 946	16,9	4 055 831	1 311 830	32,3
2022/2015 г.г., в %, п.п.	+5 032047	+1 430 863	+ 6,2	-311 783	+326 815	+9,7

Источник: расчет автора по данным Статистического банковского бюллетеня за 2015/2 (235) С.- 40, 60; 2018/12 (281) С.- 42, 57; 2019/12. (293) С.- 45, 61. 2020/12 (305) С.- 41,67; 2022/12 (329), с. 40,56.

На сложившуюся ситуацию в определенной степени повлияла ликвидация системообразующих банков (ОАО “Агроинвестбанк” и ОАО “Таджиксодиротбанк”), прекративших выдачу кредитов и вынужденных досрочно взыскать кредиты, ранее выданные сельхозпроизводителям. Объемы кредитования банками всех отраслей экономики и сельского хозяйства восстановились в 2020-2022 гг., включая рост доли аграрной отрасли в общем объеме кредитования до 16,9 %, или на 6,2 п.п.

В микрофинансовых организациях за 2015-2022 г.г. наблюдаются положительные тенденции, включая увеличение абсолютных объемов кредитования сельского хозяйства (с 985,0 млн. сомони до 1311,8 млн. сомони) и повышения их доли с 22,6% до 32,3 %, или на 9,7 п.п. Объемы кредитования МФО по всем отраслям экономики имеют неустойчивую динамику, и за период 2019-2022 гг. объемы кредитования сельского хозяйства превысили уровень 2015 г., включая рост доли аграрной отрасли до 16,9 %, или на 6,2 п.п.

Однако кредиты, предоставляемые банковской системой субъектам сельского хозяйства, являются преимущественно краткосрочными, при этом происходит тенденция роста их доли в общем портфеле (Таблица 2).

Согласно данным таблицы 2, за период 2015-2022 гг. объем выданных краткосрочных кредитов в национальной валюте вырос с 197,1 млн. сомони до 472,3 млн.сомони (в 2,4 раза), и их доля в общем кредитовании аграрного сектора выросла с 66,7% до 95,8%, или на 29,1 п.п.

Таблица 2. Динамика выданных кредитов банками в национальной валюте, включая сельское хозяйство, в разрезе сроков, на конец периода, в млн. сомони

Годы	Выданные банками кредиты, всего, в млн. сомони	Предприятия аграрного сектора, в млн. сомони	По срокам вложений		Доля кредитов сельскому хозяйству в общей сумме выданных кредитов, в % и п.п.
			Краткосрочные, в млн. сомони	Долгосрочные, в млн. сомони	
2015	4186,2	295,7	197,1	98,6	7,0
2016	3810,3	192,1	161,6	30,5	5,0
2017	3537,5	185,7	163,9	21,8	5,2
2018	3913,3	236,0	215,0	20,9	6,0
2019	5021,1	265,3	255,3	10,1	5,2
2020	6370,5	290,3	279,2	11,1	4,5
2021	8089,5	379,3	365,2	14,1	4,6
2022	9603,2	492,6	472,3	20,3	5,1
Изменения 2022/2015 гг., в %, п.п.	2,3 раз	1,7 раз	2,4 раз	-79,3%	- 1,9

Источник: расчеты автора на основе данных Статистического сборника Республики Таджикистан-2021. Таджикистан: 30 лет государственной независимости. г. Душанбе - 2022. С. - 688-689; Статистический сборник “Финансы Таджикистана”. Душанбе. - 2023. - С.118.

Одновременно наблюдалось существенное снижение объемов долгосрочных кредитов субъектам сельского хозяйства (с 98,6 млн. сомони до 20,3 млн. сомони, или на 79,4%), удельный вес которых снизился за этот период с 33,3% до 4,1%, или на 29,1 п.п. Это ограничивает возможности решения продовольственной безопасности, обеспечения сырьем ускоренного развития промышленности, переход на зеленые и цифровые технологии. В целом имеет место тенденция снижения удельного веса кредитов сельскому хозяйству за период 2015-2022 г. на 1,9 п.п., (2018 г. – 6,0%, 2019 г. – 5,2%, 2020 г. – 4,5%, 2021г. – 4,6; 2022 г. – 5,1 %), тогда как удельный вес сельского хозяйства в ВВП Таджикистана превышает 24%.

Это свидетельствует о том, что коммерческие банки и микрофинансовые организации не имеют должной заинтересованности по кредитованию аграрной отрасли, где заложен огромный потенциал для использования банковских кредитов. Так, в современных условиях только 6 из 19 коммерческих банков (или 31,5% из них), и 7 микрофинансовых организаций из 50 небанковских кредитных организаций имеют в структуре сформированного кредитного портфеля кредиты, выданные субъектам сельского хозяйства. Размеры процентных ставок по кредитам отечественных кредитных организаций остаются высокими, учитывая высокие риски кредитных вложений. Это ограничивает доступ к банковским кредитам для субъектов сельского хозяйства, особенно для малых и средних

сельхозпроизводителей. Так, более 100 тыс. средних и малых дехканских хозяйств, не имея собственных достаточных финансовых ресурсов для своего развития, нуждаются в доступе к банковским кредитам. Это косвенно показывает динамика суммы и структуры общей задолженности по обязательствам сельскохозяйственных субъектов Таджикистана, и суммы их дебиторской задолженности (Таблица 3).

Таблица 3. Динамика объема и структуры общей задолженности по обязательствам сельскохозяйственных субъектов Таджикистана, объема их дебиторской задолженности, в млн.сомони и в %

Годы	Показатели объема и структуры общей задолженности по обязательствам			Дебиторская задолженность
	Сумма задолженности по обязательствам	Кредиторская задолженность	банковские кредиты	
2015	612,8	300,2	309,2	191,2
2016	360,5	181,5	154,6	194,6
2017	414,5	250,7	163,8	178,2
2018	1159,0	865,0	294,0	471,6
2019	1144,4	799,3	345,1	384,2
2020	2523,7	1566,6	1002,9	357,9
2021	18278,8	11144,1	2698,6	4586,6
2022	3094,1	1822,1	1795,9	795,0
Изменения 2022/2015 гг., в %,	5,0 раз	6,1 раз	5,8 раз	4,2 раз

Источник: расчет автора на основе данных Статистического сборника Республики Таджикистан Статистического ежегодника Республики Таджикистан- 2016. Таджикистан: 25 лет государственной независимости. ООО «ТоРус» г. Душанбе-2016 С.511-518; Статистический сборник “Финансы Таджикистана”. – Душанбе. – 2023. – с.110-113.

Анализ таблицы 3 показывает, что общая сумма задолженности по обязательствам субъектов сельского хозяйства за период 2015-2022 гг. возросла с 612,8 млн. сомони в 2015 г. до 3094,1 млн. сомони в 2022 г., или на 2481,3 млн.сомони (в 5,0 раз). При этом кредиторская задолженность повысилась с 300,2 млн. сомони в 2015 г. до 1822,1 млн.сомони в 2022 г., или в 6,1 раза, а объемы банковских кредитов выросли с 309,2 млн. сомони до 1795,9 млн. сомони, то есть в 5,8 раз. Важнейшими источниками финансовой поддержки развития аграрного сектора наряду с банковскими кредитами являются кредиторская задолженность, хотя последней присущи более высокие издержки, в целом, при более облегченном доступе. Дополнительный анализ выявил, что в настоящее время фактические объемы банковского кредитования сельского хозяйства значительно ниже имеющихся потребностей сельхозпроизводителей и аграрной отрасли в целом. Так, экспертами Азиатского банка развития потребности в капитальных вложениях для сельского хозяйства на будущие 7 лет оценены в 700 млн. дол. Чтобы поддержать ежегодные темпы роста отрасли на уровне 6-7% необходимы инвестиции в ирригационную инфраструктуру (500 млн. дол.), сельскохозяйственные машины и технику (60 млн.дол.), переработку хлопка (45 млн.дол.) и продуктов питания (30 млн.дол.) и прочие нужды (20

млн.дол.). Кроме того, необходимы инвестиции на развитие сельской инфраструктуры - дороги, электроснабжение, создание сети холодильников и складских помещений, на развитие телекоммуникаций. Разрыв между неудовлетворенным спросом сельского хозяйства и предложением банковских кредитов требует реализации адекватной стратегии и совокупности мер по развитию банковского кредитования сельского хозяйства и ее субъектов. Анализ показывает, что хотя за период 2017-2022 гг. динамика роста производства в сельском хозяйстве является положительной (рост в 1,4 раза), она неустойчива, что отражает уязвимость отрасли от погодно-климатических и иных факторов и условий (Таблица 4).

Таблица 4. Динамика валовой продукция сельского хозяйства и ее удельного веса в ВВП, в сопоставимых ценах 2021 года, в млн. сомони и в %

Показатели	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2022/ 2017, в %, п.п.
Объем валовой продукции сельского хозяйства	35251,2	36668,9	39276,0	42765,6	45633,1	49272,5	140,90%
Удельный вес к ВВП, в %	20,3	19,8	20,9	22,7	22,4	24,6	+3,1 п.п.

Источник: Статистический сборник «Сельское хозяйство в Республике Таджикистан». Душанбе. 2022, с. 15-16.

Динамика обеспечения продовольственной безопасности производства основных видов сельскохозяйственной продукции на душу населения с учетом высоких темпов роста населения, в основном, имеет тенденцию роста. Высокий рост наблюдается в производстве картофеля (123,7%), овощей (129,1%), бахчевых (118,2%), винограда (117,1%) и мяса (в убойном весе) (124,1%), что обусловлено повышением потребности в этих видах продукции на внутреннем и внешнем рынках, а также влиянием как роста объемов банковского и коммерческого кредитования аграрного сектора, так и притоками прямых инвестиций. Так, резкий рост производства яиц - в 3,1 раза связан с существенным притоком прямых инвестиций и развитием промышленного типа птицеводства. Несмотря, на то, что производство большинства видов сельскохозяйственной продукции в расчете на душу населения достигло уровня 1991 г., всё-таки по уровню потребления некоторых продуктов, в первую очередь продукции животноводства (мяса, молока, яиц), сельское хозяйство не обеспечивает научно-обоснованных норм потребления.

Повышение урожайности сельскохозяйственных культур обусловлено различными факторами, в том числе, улучшением доступа сельхозпроизводителей к материально-техническим ресурсам в результате использования банковских кредитов и иных внешних источников финансирования.

При этом, количественный рост объемов производства продукции аграрного сектора не сопровождается ростом эффективности в сельском хозяйстве, принимая во внимание их финансовые результаты по учтенному кругу предприятий аграрного производства (Таблица 5).

Таблица 5. Группировка предприятий отраслей сельского хозяйства по финансовым результатам, по учтенному кругу предприятий, ед. млн. сомони

Показатели	2018	2019	2020	2021	2022	Изменение2022/2018, ед., млн. сомони
Общее количество предприятий, ед.	506	1140	1017	1400	1394	888
Сумма прибыли, убытка (-), млн. сомони	-64,1	-5,2	-21,4	3,3	1,8	-62,3

Источник: Статистический сборник «Финансы Таджикистана». Душанбе. - 2023. - с.85.

Как видно, за период с 2018 г. количество учтенных статистикой сельхозпредприятий возросло с 506 ед. до 1394 ед. в 2022 г., при этом они до 2020 г. в сумме хронически были убыточными. В 2021 г. наметилась неустойчивая тенденция получения прибыли (в размере 3,3 млн. сомони в 2021 г. и 1,8 млн. сомони в 2022 г.).

Однако достигнутый уровень не является достаточным для осуществления расширенного типа воспроизводственного процесса в сельском хозяйстве и достижения нормы накопления на уровне свыше 25%. Это обуславливает необходимость выявления направлений и путей развития банковского кредитования в средне- и долгосрочной перспективе для обеспечения устойчивого развития сельского хозяйства.

В третьей главе «Основные направления и пути развития банковского кредитования как фактора устойчивого развития сельского хозяйства» автором определены основные направления и пути развития банковского кредитования сельского хозяйства, усиления потенциала кредитных организаций и диверсификации форм государственной поддержки сельхозпроизводителей в контексте повышения их кредитоспособности и улучшения доступности банковских кредитов.

Обобщение результатов исследования позволило автору разработать научно-обоснованные рекомендации и меры, дополняющие национальные (СНР 2030, ПСР 2025 и т.д.) и отраслевые стратегии и программы по развитию аграрного и финансового секторов национальной экономики в средне- и долгосрочной перспективе. **Так, основными направлениями развития банковского кредитования сельского хозяйства являются:**

- повышение эффективности сельского хозяйства за счет кредитования создания сети хранилищ и холодильных систем, что позволит ритмично и круглогодично обеспечивать поставки плодоовощной продукции на местные и внешние рынки, исключая излишних посредников и увеличивая собственную долю прибыли в конечной реализационной цене;

- банковское кредитование углублённой переработки сельхозпродукции, включая увеличение производства сухих плодовоовощных продуктов из фруктов и овощей за счет внедрения промышленных сушильных установок с высокой рентабельностью (более 25%), быстрой окупаемостью и ориентированностью на экспортные рынки. Согласно экспертным оценкам, возможно экспортировать около 20% свежих

и более 80% переработанных плодовоовощных продуктов, что позволит повысить и диверсифицировать экспортный потенциал страны;

- обеспечение доступа сельхозпроизводителям к рыночной информации о тенденциях спроса на зарубежных рынках, требующему кредитования затрат по проведению маркетинговых исследований, участию на выставках и т.д. Это важно для сельхозпроизводителей, ориентированных на экспорт, для выбора новых сортов фруктов и овощей, производственных стратегий и технологий, которые пользуются спросом при поставках на емкие и развитые внешние рынки;

- кредитование развития логистической и транспортной инфраструктуры сельского хозяйства на принципах со-финансирования совместно с субъектами, оказывающими такие услуги в рамках единой технологической цепочки добавленной стоимости и справедливого распределения прибыли между ее участниками. Это позволит снизить высокие транспортные и операционные затраты сельхозпроизводителей, расширить их возможности по сбыту сельхозпродукции на внутреннем и внешнем рынках, усилить влияние эффекта масштаба на повышение потенциала кредитоспособности сельхозпроизводителей;

- улучшение доступности банковских кредитов за счет обеспечения гибкости условий, расширения объектов кредитования, вовлечения новых субъектов аграрного бизнеса и его партнёров;

- поэтапное создание новых кредитных институтов и модернизация сети действующих кредитных организаций и повышение их потенциала, направленного на формирование эффективной системы кредитования сельского хозяйства, включая не только специализированные сельскохозяйственные и универсальные государственные, частные и кооперативные банки и микрофинансовые организации, но кредитные кооперативы и союзы и иные институциональные структуры (в частности, страховые и иные организации);

- разработка эффективных форм, методов и инструментов по адресной и селективной финансовой и нефинансовой поддержке субъектов сельского хозяйства, направленной на повышение их потенциала кредитоспособности и конкурентоспособности;

- поэтапное добровольное укрупнение ДФХ, ЛПХ и иных хозяйств, направленное на снижение производственных издержек посредством создания аграрных кластеров для коллективного эффективного использования земли, трудовых и иных видов ресурсов, в рамках единой технологической цепочки, увеличения потенциала экспорта сельскохозяйственной продукции на базе углублённой переработки сырья и ее промышленной переработки и т.д.

В контексте усиления потенциала банков по кредитованию сельского хозяйства предложены следующие меры: усиление потенциала коммерческих банков и микрофинансовых организаций в части мобилизации наличных денег, обращающихся вне банков и по их эффективному

размещению в виде кредитов; стимулирование существующих банков и микрофинансовых организаций к реализации программ кредитования сельского хозяйства; создание специализированных инвестиционных отделов в банках для обслуживания инновационно-ориентированных сельхозпроизводителей; продвижение на аграрный рынок пакетов банковских и небанковских продуктов и услуг, включая кредиты и инвестиционные продукты с использованием инновационных, информационных и финансовых технологий; совершенствование методик оценки потенциала кредитоспособности субъектов аграрного бизнеса и пр.

В контексте диверсификации форм государственной поддержки развития сельхозпроизводителей и доступности банковского кредитования в качестве основных направлений развития определены:

- формирование современной системы государственной поддержки устойчивого и расширенного воспроизводства в сельском хозяйстве в контексте улучшения доступности банковских кредитов;
- за счет использования современных цифровых технологий и улучшения налогового администрирования обеспечение доступа к налоговым льготам для средних и малых ДФХ;
- создание благоприятных условий для использования ресурсов субъектов внешнего мира, включая привлечение кредитов и грантов, выделяемых международными финансовыми партнерами и донорами;
- предоставление государством финансовых и грантовых ресурсов посредством агентской сети отечественных банков и МФО, которые осуществляют кредитование сельхозпроизводителей и т.д.

Учитывая вышеизложенное, автором обосновано, что регулирование государством кредитной деятельности в сфере сельского хозяйства требует применения системного подхода на всех уровнях управления (Таблица 6).

Анализ данных таблицы 6 показывает, что система государственной поддержки сельхозпроизводителей должна охватывать различные уровни регулирования (на макро-, мезо- и микроуровне), и исполняться в форме разработки законов, правил и процедур, содействующих облегчению их взаимодействия с банковской системой в целях достижения взаимовыгодных интересов. Для этого необходимо наладить использование таких инструментов, как субсидирование процентных ставок по кредитам выданных сельскому хозяйству, создание государственных финансовых институтов по кредитованию сельхозтоваропроизводителей и т.д.

Анализ практики использования инструментов государственной поддержки развития сельского хозяйства выявил, что их применение в Таджикистане характеризуется следующими недостатками, такими как:

- недостаточность прямой государственной поддержки развития сельского хозяйства, обусловленной низким уровнем финансирования из средств государственного бюджета (около 0,7% от ВВП);
- выделяемые средства госбюджета на развитие сельского хозяйства направляются в основном на финансирование деятельности профильного

министерства и иных ведомств, обслуживающих потребности аграрного сектора, а также на обводнение и освоение новых земель;

Таблица 6. Совокупность государственных инструментов регулирования банковского кредитования сельского хозяйства

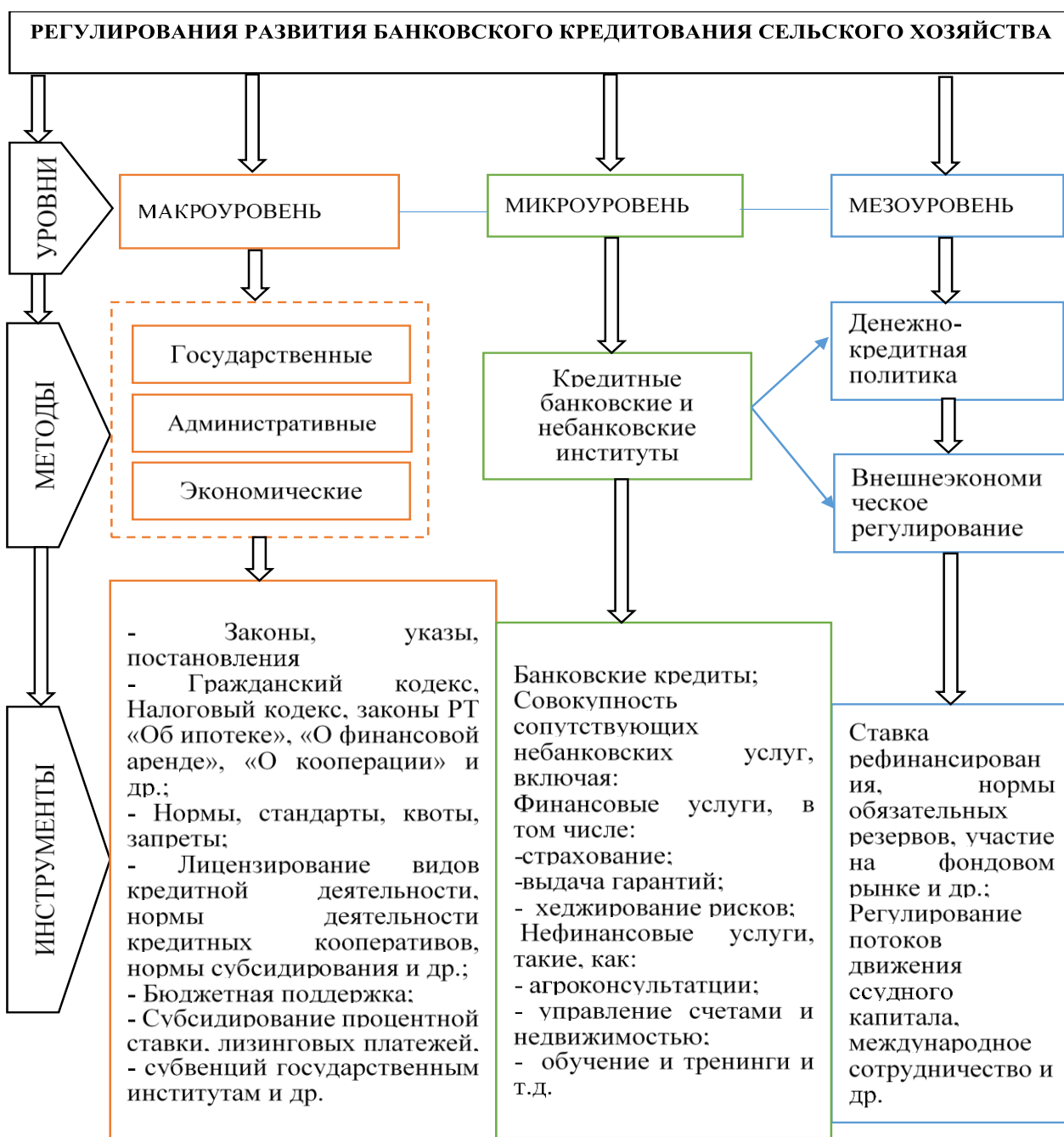
Уровень, методы и виды регулирования	Инструменты регулирования развития банковского кредитования сельского хозяйства
Макроуровень	
<p>Методы государственного регулирования</p> <p>Административный</p> <p>Экономические</p>	<p>- Законы, указы, постановления- Гражданский кодекс, Налоговый кодекс, законы РТ «Об ипотеке», «О финансовой аренде», «О кооперации» и др.;</p> <p>- Нормы, стандарты, квоты, запреты;</p> <p>- Лицензирование видов кредитной деятельности, нормы деятельности кредитных кооперативов, нормы субсидирования и др.;</p> <p>Бюджетная поддержка;</p> <p>Субсидирование процентной ставки, лизинговых платежей, субвенций государственным институтам и др.</p>
Мезоуровень	
<p>Денежно-кредитная политика</p> <p>Внешнеэкономическое регулирование</p>	<p>Ставка рефинансирования, нормы обязательных резервов, участие на фондовом рынке и др.;</p> <p>Регулирование потоков движения ссудного капитала, международное сотрудничество и др.</p>
Микроуровень	
<p>Кредитные банковские и небанковские институты</p>	<p>- банковские кредиты;</p> <p>Совокупность сопутствующих небанковских услуг, включая:</p> <p>Финансовые услуги, в том числе:</p> <ul style="list-style-type: none"> -страхование; -выдача гарантий; - хеджирование рисков; <p>Нефинансовые услуги, такие, как:</p> <ul style="list-style-type: none"> - агроконсультации; - управление счетами и недвижимостью; - обучение и тренинги и т.д.

Источник: составлено автором с учетом Мурзин Д.А. Государственное регулирование системы кредитования сельского хозяйства. Автореферат дисс...канд. экон. наук: 08.00.05 / Д.А. Мурзин – Пенза, 2007. – 24 с.

- ограниченное использование современных инструментов финансовой поддержки субъектов аграрного сектора, которые сосредоточены на предоставлении налоговых и таможенных льгот, используемых преимущественно крупными субъектами сельского хозяйства; относительная недоступность налоговых и иных льгот для малых и средних хозяйств;

- недостаточное использование инструментов государственно-частного партнерства по финансированию отдельных услуг и работ по сельскому хозяйству, в том числе по освоению новых земель.

Учитывая изложенное, автором обоснована необходимость совершенствования государственного финансового механизма и инструментов поддержки устойчивого и эффективного развития сельхозпроизводителей (Рис. 2).

Рисунок 2. - Диверсификация форм и инструментов государственной финансовой поддержки развития субъектов аграрного сектора как системы

Источник: заимствовано автором согласно монографии Градинарова Д. Совершенствование государственной поддержки сельского хозяйства региона в современных условиях. М., 2012, с. 150, - с. 65 (https://www.litres.ru/book/darva-gradinarova/sovershenstvovanie-gosudarstvennoy-podderzhki-selskogo-h-12211043/#buy_now_noreg. Дата обращения 25.05.2023 г.)

Автором обосновано, что государственная поддержка развития аграрного сектора должна быть сформирована как система, включающая совокупность прямых, косвенных и опосредствованных мер и используемых инструментов, диверсифицированных по источникам, реализация которых на практике позволит укрепить потенциал сельхозпроизводителей, расширить

возможности их самофинансирования и использования банковского кредитования.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Основные теоретические результаты сводятся к следующим:

1. Выявлено, что особенности организации производства в сельском хозяйстве (включая длительность воспроизводственного цикла, низкая доходность и диспаритет цен, земля как главное средство производства, замедленность оборачиваемости средств, длительный технологический процесс, связанный с живыми организмами, неритмичное нарастание затрат и возврата средств, высокая подверженность воздействию погодных условий и стихийных бедствий) обусловили специфику его банковского кредитования. Банковский кредит отличается от других видов кредитов (товарного, коммерческого, ростовщического и пр.) и имеет ряд существенных преимуществ, включая комбинирование условий кредита, наиболее полно учитывающих потребности заемщиков, что делает его важнейшим инструментом повышения эффективности и расширенного воспроизводства в сельском хозяйстве. [2-А], [3-А], [4-А]

2. Предложено авторское толкование понятия: «Банковское кредитование сельскохозяйственного производства — это специфическая форма кредитных отношений, характеризующаяся предоставлением денежных средств банками и небанковскими кредитными организациями на принципах срочности, платности, возвратности, обеспечения и целевого назначения сельскохозяйственным товаропроизводителям для пополнения основного и оборотного капитала в целях обеспечения устойчивого и расширенного воспроизводства». [2-А], [3-А], [4-А]

3. Обобщен зарубежный опыт банковского кредитования сельского хозяйства, который выявил его эффективные элементы, рекомендуемые для использования в Таджикистане, включая стимулирование банков путем предоставления государственных гарантий и субсидирования процентных ставок; создания специализированных государственных и кооперативных банков; организации сети кредитных кооперативов для микрокредитования небольших семейных хозяйств; государственную поддержку аграрного сектора, охватывая налоговые льготы аграрному сектору; бюджетную компенсацию затрат и потерь сельхозпроизводителей в случае стихийных бедствий; затрат на внедрение в производство передовых научных достижений; со-финансирования формирования сбытовой, информационной, финансовой и транспортной инфраструктуры; стимулирование НИОКР в сфере сельского хозяйства и т.д. [7-А], [8-А], [9-А]

4. Разработана авторская классификация факторов и условий, влияющих на развитие банковского кредитования сельского хозяйства позволившая выявить четыре этапа развития банковского кредитования сельского хозяйства в Таджикистане в сопоставлении с использованием альтернативных и сопутствующих инструментов, выявить их положительные и отрицательные стороны, и прийти к выводу о целесообразности

преимущественного использования банковского кредитования в контексте обеспечения устойчивого развития аграрного сектора в перспективе; [1-А]

5. Анализ развития банковского кредитования сельского хозяйства за 2017-2022 гг. показал, что до 2020 г. имела место негативная тенденция снижения как абсолютных, так и относительных показателей кредитования сельского хозяйства. Только с 2021 г. объемы кредитования перешли в фазу восстановления. Однако, субъектам сельского хозяйства предоставляются преимущественно краткосрочные кредиты, при этом наблюдается тенденция роста их доли в общем кредитном портфеле. Хотя и наблюдается количественный рост производства продукции сельского хозяйства за период 2017-2022 г., однако достигнутые финансовые результаты не позволяют перейти к устойчивому типу расширенного воспроизводства, характеризуются хронической убыточностью и низкой рентабельностью большей части субъектов аграрного сектора. [1-А], [4-А], [7-А], [11-А]

Рекомендации по практическому использованию результатов

По результатам проведенного исследования для практической реализации предложены к реализации следующие меры, в частности:

1. В средне- и долгосрочной перспективе необходимо реализовать два важнейших направления в контексте перехода к устойчивому и расширенному типу воспроизводства аграрного сектора, включая необходимость усиления потенциала банков по кредитованию сельского хозяйства и диверсификации форм государственной поддержки развития сельхозпроизводителей и доступности кредитов. [1-А], [6-А]

2. В направлении усиления потенциала банков по кредитованию сельского хозяйства предложены следующие меры: усиление потенциала кредитных коммерческих банков и микрофинансовых организаций в части мобилизации наличных денег, обращающихся вне банков, так и по их эффективному размещению в виде кредитов; стимулирование подключения к реализации программ кредитования сельского хозяйства всех существующих банков и микрофинансовых организаций; создание специализированных инвестиционных отделов при банках для обслуживания инновационно-ориентированных сельхозпроизводителей, включая разработку и внедрение инструментов по проектному финансированию, средне и долгосрочных кредитных продуктов; разработка адекватных кредитных продуктов, которые должны постоянно расширяться и обновляться, согласно запросам сельхозпроизводителей с учетом их жизненного цикла; продвижение на аграрный рынок пакетов банковских и небанковских продуктов и услуг с использованием инновационных, информационных и финансовых технологий; совершенствование методик оценки потенциала кредитоспособности субъектов аграрного бизнеса. [1-А], [6-А], [10-А], [11-А]

3. В направлении диверсификации форм государственной поддержки развития сельхозпроизводителей и доступности банковского кредитования предложены следующие меры: формирование современной

системы государственной поддержки устойчивого и расширенного воспроизводства сельскохозяйственного производства; обеспечение доступа к налоговым льготам не только крупных по размерам предприятий, но и средних и малых хозяйств за счет использования современных цифровых технологий улучшения налогового администрирования; обеспечение эффективности использования государственных ресурсов по целевому назначению; создание благоприятных условий для использования ресурсов субъектов внешнего мира, включая привлечение кредитов и грантов, выделяемых международными финансовыми партнёрами и донорами. [1-А], [4-А], [8-А]

4. Для перехода к устойчивому и расширенному типу воспроизводства в сельском хозяйстве необходимо рационально использовать финансовые ресурсы государственного бюджета и привлекаемые иностранные кредиты, и гранты, выделенные в поддержку сельскохозяйственного производства. [1-А], [5-А], [7-А], [12-А]

5. Для государственной поддержки субъектов и развития аграрного сектора на инновационной основе необходимо сформировать систему, включающую диверсифицированные по источникам и используемым инструментам прямые, косвенные и опосредствованные меры, реализация которых позволит укрепить кредитный потенциал сельхозпроизводителей различных организационно-правовых форм и размеров, повысить уровень их самофинансирования и использования банковских кредитов. [1-А], [6-А], [7-А], [12-А], [13-А]

ОСНОВНЫЕ ПУБЛИКАЦИИ ПО ТЕМЕ ДИССЕРТАЦИИ:

а) публикации в рецензируемых журналах, рекомендованных ВАК при Президенте Республики Таджикистан и ВАК Российской Федерации:

[1-А]. Исмаилова Ш.Ш. Экономические и институциональные инструменты развития кредитования сельского хозяйства [Текст] /З.С. Султанов, Ш.Ш. Исмаилова //Вестник Таджикского государственного педагогического университета. - 2020. - №3-4 (7-8). - С.74-79.

[2-А]. Исмаилова Ш.Ш. О проблемах сельскохозяйственной деятельности и ее финансирования в Таджикистане [Текст] / Ш.Ш. Исмаилова //Вестник РТСУ. - 2021. - №3-4 (75). - С.141-152.

[3-А]. Исмаилова Ш.Ш. Проблемы развития кредитования сельскохозяйственного производства в Таджикистане [Текст] /Ш.Ш. Исмаилова // Вестник РТСУ. - 2022. - № 2 (77). – С.84-95.

[4-А]. Исмаилова Ш.Ш. О понятии сельскохозяйственного кредита, его признаках, роли и функциях [Текст] /Ш.Ш. Исмаилова // Вестник Таджикского национального университета. Серия общественно-экономических и социальных наук. - 2022. - №4. - С.240-246.

[5-А]. Исмаилова Ш.Ш. Теоретические основы развития сельскохозяйственного кредитования [Текст] /Ш.Ш. Исмаилова //Вестник

Таджикского государственного педагогического университета. - 2022. - № 4 (16). - С.177-183.

[6-А]. Исмаилова Ш.Ш. О концепции развития сельскохозяйственного кредитования [Текст] / Ш.Ш. Исмаилова // Вестник Финансово-экономического университета. (научно-практический журнал). – Душанбе. – 2023. - №1 (35). – с.346-356.

[7-А]. Исмаилова Ш.Ш. Институциональные аспекты развития сельскохозяйственного кредитования [Текст] / Султанов З.С., Ш.Ш. Исмаилова // Вестник РТСУ. - 2023. - №1 (79). - с. 28-40.

[8-А]. Исмаилова Ш.Ш. Институциональные реформы в сельском хозяйстве (опыт Китая) [Текст] /Ш.Ш. Исмаилова, С.Ш. Исмаилов // Вестник РТСУ. - 2023. - №1 (79). - с. 79-89.

б) публикации в других изданиях:

[9-А]. Исмаилова Ш.Ш. Институциональные изменения деятельности сельскохозяйственных производителей как субъектов кредитования (опыт Китая) [Текст] / Ш.Ш. Исмаилова /Сб. статей Респ.научно-практ.конф. «Финансово-кредитное регулирование развития инновационного предпринимательства в Таджикистане» 10 мая 2022. – Душанбе: РТСУ, 2022. – с.92-95.

[10-А]. Исмаилова Ш.Ш. Об институтах сельскохозяйственного кредитования [Текст] /Ш.Ш. Исмаилова /Сб.статей Респ.научно-практ.конф. «Финансово-кредитное регулирование развития инновационного предпринимательства в Таджикистане» 10 мая 2022. – Душанбе: РТСУ, 2022. – с.95-97.

[11-А]. Султанов З.С., Исмаилова Ш.Ш. Вопросы формирования банковской инфраструктуры в современных условиях [Текст] / З.С.Султанов, Ш.Ш.Исмаилова /Сб.статей Респ.научно-практ.конф. «Финансово-кредитное регулирование развития инновационного предпринимательства в Таджикистане» 10 мая 2022. – Душанбе: РТСУ, 2022. – с.270-273.

[12-А]. Исмаилова Ш.Ш. Институциональный подход к сельскохозяйственному кредитованию [Текст] /Ш.Ш. Исмаилова / Материалы научно-практ.конф. Таджикского государственного финансово-экономического университета, посвященной «Годам развития промышленности (2022-2026)», (18-23 апреля 2022 года). Душанбе: ТГФЭУ, 2022. С.116-118.

[13-А]. Исмаилова Ш. Роль микрокредитов в развитии сельского хозяйства и предпринимательства [Текст] / Султанов З.С., Исмаилова Ш.Ш. //Журнал Таджикистан: Экономика и управление. Таджикский национальный университет. – 2022. - №1. - с. 6-12.

**Муассисаи таълимии байнидавлатии таҳсилоти олий
Донишгоҳи славянии Русияву Тоҷикистон**

Ба ҳуқуқи дастнавис

УДК: 336.77.067

И-87

ИСМОИЛОВА ШАҲНОЗ ШАВКАТОВНА

**РУШДИ ҚАРЗДИҲИИ ИСТЕҲСОЛОТИ КИШОВАРЗӢ ДАР
ТОҶИКИСТОНИ МУОСИР**

АВТОРЕФЕРАТИ

диссертатсия барои дарёфти дараҷаи номзади

илмҳои иқтисодӣ аз рӯи ихтисоси

08.00.07 - Молия, муомилоти пул ва қарз

ДУШАНБЕ – 2024

Рисола дар кафедраи молия ва қарзи Муассисаи таълимии байнидавлатии таҳсилоти олии Донишгоҳи славянии Русияву Тоҷикистон иҷро шудааст.

Роҳбари илмӣ: **Султанов Зубайдулло Султонович**, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессори кафедраи молия ва қарзи Донишгоҳи славянии Русияву Тоҷикистон

Муқарризони расмӣ: **Шарипов Баҳром Маҳмудович**, доктори илмҳои иқтисодӣ, профессор, сарҳодими илмӣ, Институти иқтисодиёт ва демографияи Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон

Бобоев Нозимҷон Мансурович, номзади илмҳои иқтисодӣ, дотсенти кафедраи молия ва андозаи МДТ “Донишгоҳи давлатии Хуҷанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров”

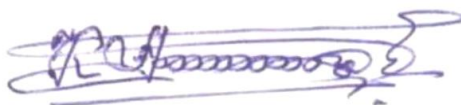
Муассисаи пешбар: **Донишгоҳи давлатии тичорати Тоҷикистон**

Ҳимояи диссертатсия санаи 4-уми апрели соли 2024 соати 14⁰⁰ дар чаласаи шӯрои диссертатсионии 6D.KOA-003 назди Донишгоҳи миллии Тоҷикистон баргузор мегардад. Суроға: 734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, куч. Буни Ҳисорак, Шаҳраки донишҷӯн 7, ауд. 102, E-mail: 6d.koa-003@mail.ru, телефони котиби илмӣ: (+992) 917-24-24-83

Бо диссертатсия ва автореферати он дар китобхона ва сомонаи расмии Донишгоҳи миллии Тоҷикистон шинос шудан мумкин аст (www.tnu.tj).

Автореферат санаи « ____ » _____ соли 2024 тавзеъ шудааст.

Котиби илмии шӯрои диссертатсионӣ,
д.и.и., дотсент

Курбонов А.Қ.

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Дар шароити Тоҷикистони муосир яке аз муаммоҳои иқтисоди миллӣ таъмини устувор ва самараноки баланд бардоштани истеҳсолоти кишоварзӣ маҳсуб меёбад. Баланд бардоштани истеҳсолоти кишоварзӣ асоси амалигардонии мақсадҳо, аз қабилӣ таъмини бехтариини озуқаворӣ ва афзоиши ҳаҷми коркарди ашёи хоми кишоварзӣ мебошад.

Аммо хусусиятҳои объективи соҳаи кишоварзӣ истифодаи қарзро барои ташкили раванди такрористеҳсоли васеи кишоварзӣ бо тамоюли манфӣ шартӣ зарурӣ ҳисобида, бо даромаднокии паст ва ё бо зарари истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ ифода карда мешавад. Дар натиҷаи ин сатҳи миёнасолонаи афзоиши истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ барои солҳои 2015-2021 ҳамагӣ 2,6% -ро ташкил дод, ки дастрасӣ ба сатҳи нақшаҳои стратегияи миллиро дар чорчӯбаи СМР 2030, БМР 2021-2025 ва дигар стратегияҳо ва барномаҳои рушди соҳавиро зери суол гузошт.

Дар шароити муосир истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ барои гирифтани қарз, пеш аз ҳама ба қарзҳои бонкӣ дастрасии маҳдуд доранд, чунки бонкҳои ватанӣ ва ташкилотҳои қарзии хурд бо доштани таъсири мутақобилаи афзалиятнок бо қарздороне, ки бо хавфи камтарин бозгашти саривақтии маблағҳои қарзи додашуда ва фоизҳои ҳисобшударо таъмин менамоянд, майл доранд. Вусъат ёфтани раванди манфии хусусияти судхӯрии системаи бонкӣ, равона гардидани фаъолияти афзалиятноки он ба амалиётҳои ҳанногӣ, аз қабилӣ амалиётҳои асбӯрӣ ва харидуфурӯши он мушоҳида мешавад, ки ривож додани қарзҳои истеъмоли бартарият дошта дар сатҳи муайян аз ҳаҷми маблағҳои интиқолии муҳочирон бунёд ёфтааст.

Мубрам будани мавзӯи таҳқиқот ба ногузир будани рушди қарздиҳӣ (пеш аз ҳама қарздиҳии бонкӣ), ҳамчун омилӣ таъмини такрористеҳсоли васеи кишоварзӣ, ки ба шароити муосир ҷавобгӯ аст, бо дарназардошти таъсири манфии ҷолишҳо ва такконҳои нав, аз ҷумла тағйирёбии иқлим, ноустувории бозорҳои молиявӣ ва нархи маҳсулоти кишоварзӣ, имкониятҳои маҳдуди дастгирии бучети давлатӣ барои рушди устувори соҳаи кишоварзӣ, рушди сусти бахши молиявӣ, аз ҷумла зербахшҳои он, ҳолати навинкишофёбандаи бозори такрорӣ коғазҳои қиматнок ва воситаҳои молиявии маҳдудкунандаи имкониятҳои суғуртакунӣ ва муҳофизати хавфҳои қарзӣ, асоснок карда мешавад.

Ҳамин тав, ҷустуҷӯи равишҳои нав доир ба рушди қарздиҳӣ ба истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ дар шароити Тоҷикистони муосир дорони аҳамияти маҳсус мегардад, ки ин боиси интиҳоби мавзӯъ, ҳадаф ва вазифаҳои рисолаи мазкур гардид.

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Муаммоҳои қарздиҳӣ ба истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ доимо дар маркази диққати олимони-иқтисодчиёни хориҷӣ, аз қабилӣ А.Пигу, А.Смит, Д.Рикардо, Ч.М.Кейнс, М.Фридман, И.Фишер, А.Шварс, А.Маршалл, Ч.Тобин, Л.Валрас, Э.Бем-Баверк, Г.Мэнкю, Д.Юм ва инчунин Д.В. Адамс, Б. Дж. Макдоналд, Г. Педерсон, К.

Пиплз, Г.Л. Пипрек, Дж.Д. фон Пишке, Л.Я. Ярон ва дигарон буд. Таҳқиқотҳои бунёди доир ба ин мавзӯ аз ҷониби Н.В.Антонов, Г.Н.Белоглазова, В.Г.Закшевский, Г.П.Зверев, З.А.Круш, В.В.Кузнетсов, О.И.Лаврушин, М.Л.Лишанский И.Б. Маслова, В.В. Морачевский, П.М. Першукевич, Е.В. Серова, Л.И. Холод, Р.Р. Юняева, Р.Г. Янбих ва дигарон гузаронида шудааст.

Асосҳои инкишофи қарздиҳӣ ба хоҷагиҳои кишоварзӣ дар асарҳои олимони ватанӣ, аз ҷумла Р.К.Раҳимов, Н.Қ. Қаюмов, Т.Н. Назаров, Л.Х. Саидмуродов, Ш. Раҳимзода, С.А. Мирсаидов, З.А. Раҳимов, З.С. Султанов, Х.Р. Улуғхоҷаева, Х.У. Умаров, Ш.Қ. Хайрзода, У.С. Ҳикматов, А. Хоҷахонов, К.Х. Хушвахтзода, Б.М. Шарифзода, С.Д. Махшулов, Г.С. Латипова ва дигарон инъикос ёфтааст.

Бо вуҷуди таҳқиқоти зиёде, ки доир ба ин мавзӯ гузаронида шудаанд, муаммоҳои назариявии марбут ба консепсияи қарздиҳии хоҷагиҳои кишоварзӣ ва тақмили минбаъдаи методологияи қарздиҳии кишоварзӣ баҳснок боқӣ монда, дар робита бо шароит ва хусусиятҳои иқтисоди миллии Тоҷикистон тақмилиҳи он талаб карда мешавад. Ҷанбаҳои методологияи баҳодиҳии иқтисодии қарзии қарзгирандагони кишоварзӣ, алаҳхусус хоҷагиҳои деҳқонии хурду миёна ҳамчун асоси таъмини дастрас будани қарзҳо бо дарназардошти хусусиятҳо ва хатарҳои баланди баҳши кишоварзӣ дар асоси коркарди равишҳо ва усулҳои инноватсионӣ низ таваҷҷуҳро тақозо мекунад.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва ӯ мавзӯҳои илмӣ. Рисолаи диссертатсионӣ дар ҷорҷуби амалисозии Стратегияи миллии рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030, Барномаи миёнамӯҳлати рушди Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025, Стратегияи пулию қарзии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2021-2025, Барномаи ислоҳоти кишоварзии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои соли 2012-2022 ва инчунин барномаи корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи молия ва қарзи Донишгоҳи славянии Русияву Тоҷикистон дар мавзӯи: «Механизмҳои таъмини молиявӣ-қарзӣ ва сармоягузори иқтисодӣ ва дастгирии соҳибкорӣ» таҳия шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Мақсади таҳқиқот омӯзиши асосҳои назариявӣю методи таҳияи тавсияҳо оид ба рушди қарздиҳӣ ба истеҳсолоти кишоварзӣ мебошад.

Вазифаҳои таҳқиқот. Расидан ба ҳадафи гузошташуда зарурати ҳалли вазифаҳои зеринро дар назар дорад:

- 1) омӯзиши ҷанбаҳои назариявии рушди қарздиҳии кишоварзӣ;
- 2) омӯзиши омилҳо ва шароитҳои таъмини дастрасии қарздиҳии бонкӣ барои субъектҳои хоҷагии кишоварзӣ;
- 3) омӯзиши таҷрибаи хоричии қарздиҳӣ ба хоҷагии кишоварзии кишварҳои тараққикарда ва рӯ ба инкишоф бо мақсади татбиқ намудани он дар Тоҷикистон;
- 4) гузаронидани таҳлили маблағгузорӣ ва қарздиҳӣ ба хоҷагиҳои кишоварзӣ дар Тоҷикистон;

5) арзёбии самаранокии истеҳсолоти кишоварзӣ ва таъсири он ба қобилияти қарзпардозии истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ;

б) таҳияи чорабиниҳо оид ба таҳкими потенциали низоми бонкӣ барои қарздиҳӣ ба хоҷагиҳои кишоварзӣ; муайян кардани имконот ва ҳудуди диверсификатсияи дастгирии давлатии истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ ва дастрасӣ ба қарздиҳии бонкӣ.

Объекти таҳқиқот амалияи қарздиҳӣ барои истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ мебошад.

Мавзӯи таҳқиқот ҷанбаҳои назариявӣ-методологӣ ва амалияи рушди қарздиҳӣ ба истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ дар шароити Тоҷикистони муосир мебошад.

Фарзияи илмӣ таҳқиқоти диссертатсионӣ дар рушди қарздиҳӣ барои истеҳсолкунандагони кишоварзӣ, ки ба дастгирии давлатӣ ва қарздиҳии бонкӣ асоснок шуда, ноил гардидан ба ҳадафҳои дарозмуддати миллии рушдро имкон медиҳад, аз ҷумла таъмини амнияти озуқаворӣ (бо сабаби дастрас будани иқтисодӣ, гуногунрангӣ ва тақмили сифати маҳсулоти намудҳои растанипарварӣ ва чорводорӣ аз ҷониби аҳоли истеъмолшаванда) ва ташаккули заминаи ашёи хоми муътадил (барои рушди босуръати қарқарди саноатии маҳаллӣ), ҳамчун асоси рушди неқӯаҳволии мардум ва рушди иқтисодиёти миллии дар даврони дарозмуддат маҳсуб меёбад.

Асосҳои назариявӣ ва методологии таҳқиқот. Асоси назариявӣ таҳқиқотро асарҳои олимони хориҷию ватанӣ ташкил медиҳанд, ки проблемаҳои назариявӣ ва методологии молия ва қарзро оид ба масъалаҳои ташкили истеҳсолоти кишоварзӣ таҳқиқ намудаанд.

Асоси методологии таҳқиқотро маҷмӯи усулҳои муосири таҳлил ва синтез (равиши системавӣ ва диалектикӣ), инчунин усулҳои абстрактӣ-мантикӣ, иқтисодӣ-оморӣ, графикӣ, муқоисавӣ, иқтисодӣ-риёзӣ, усули пешгӯӣ, аналогӣ ва арзёбии муқоисавӣ-қоршиносӣ ташкил медиҳанд, ки ба соҳаҳои ба дониш марбут асос ёфтааст.

Манбаҳои иттилоот. Заминаи иттилоотии таҳқиқотро маълумотҳои расмӣи Агентии омили назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Бонки миллии Тоҷикистон, таҳқиқоти олимони ватанӣ ва қоршиносони ташкилотҳои молиявӣ байналмилалӣ, монографияҳои илмӣ ва нашрияҳои даврӣ, таҳқиқоти илмӣ, таҳқиқоти ҳуди муаллиф оид ба масъалаҳои хоҷагии кишовархӣ ва инкишофи қарздиҳӣ дар Тоҷикистон мавриди истифода қарор гирифтааст.

Базаи таҳқиқотӣ. Таҳқиқот дар кафедраи молия ва қарзи Донишгоҳи Русияву Тоҷикистон (Славянӣ) гузаронида шудааст.

Навгони илмӣ рисолаи диссертатсионӣ дар қарқарди асосҳои назариявӣ ва методологии рушди қарздиҳии истеҳсолоти кишоварзӣ дар шароити Тоҷикистони муосир ва таҳияи тавсияҳо оид ба беҳтар намудани дастрасии қарзҳои бонкӣ ба субъектҳои кишоварзӣ ифода меёбад.

Муҳимтарин натиҷаҳои таҳқиқот, ки унсурҳои саҳми илмӣ ва навгони илмиро ифода мекунанд, аз инҳо иборатанд:

1) мушаххас кардани воситаи мафҳумии моҳияти кредит ва нақши он дар тараққиёти устувори хоҷагии кишоварзӣ. Хусусиятҳои ташкили истеҳсолот дар хоҷагии кишоварзӣ ошкор карда шудаанд, ки хосиятҳои қарздиҳии онро, пеш аз ҳама қарздиҳии бонкиро муайян мекунанд. Таърифи муаллифии мафҳуми қарздиҳии бонкӣ ба истеҳсолоти кишоварзӣ ҳамчун шакли махсуси муносибатҳои қарзӣ дода шудааст, ки бо пешниҳоди маблағҳои пулӣ аз ҷониби бонкҳо ва ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ дар асоси принципҳои таъхирнопазирӣ, баргардонидашавандагӣ, кафолатнокӣ ва таъиноти мақсаднок ба истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ барои таъмин намудани капитали асосӣ ва гардон ва бо мақсади таъмин намудани тақрористеҳсоли устувор ва васеъ тавсиф дода мешавад;

2) таснифоти муаллифии маҷмӯи омилҳо ва шароитҳои ба рушди қарздиҳии бонкӣ ба хоҷагии кишоварзӣ таъсиррасон пешниҳод шудааст, аз он ҷумла, дастгирии давлатӣ ва ба шаш гуруҳ тақсим кардани онҳо дар назар дошта шудааст;

3) таҷрибаи хориҷии қарздиҳӣ ба истеҳсолкунандагони кишоварзӣ бо истифода аз равишҳо, системаҳо ва шаклҳои гуногуни ташкили қарздиҳӣ ба истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ ва дастгирии давлатии онҳо дар сатҳҳои гуногуни рушди муносибатҳои бозорӣ ҷамъбаст карда шудааст, аз ҷумла: ҳавасмандгардонии бонкҳо тавассути пешниҳоди кафолатҳои давлатӣ ва кӯмакпулиҳои меъёри фоиз (Британияи Кабир, Чин, Нидерландия ва Австрия); дастгирии қарздиҳӣ тавассути бонкҳои махсуси давлатӣ (Хитой); қарздиҳӣ ба сектори хоҷагии кишоварзӣ ба воситаи системаи бонкҳои кооперативӣ (Франция, Германия, Япония ва Полша); баланд бардоштани нақши муассасаҳои қарзии ғайрибонкӣ дар хоҷагии кишоварзӣ (ИМА, Канада), дастгирии давлатӣ ба кооперативҳо ва иттиҳодияҳои қарзӣ, ҳазинаҳои амонатгузорӣ (мамлакатҳои Аврупои Шарқӣ) ва ғайра;

4) таснифоти муаллифии марҳилаҳои инкишофи қарздиҳии бонкӣ дар заминаи баланд бардоштани иқтисодии хоҷагии кишоварзӣ дар мувофиқат бо истифодаи воситаҳои алтернативии ба онҳо вобаста пешниҳод шудааст. Вазъи ҳамаи манбаъҳои маблағгузори истеҳсолоти хоҷагиҳои кишоварзӣ дар Тоҷикистон, аз ҷумла, дастгирии давлатӣ, қарздиҳӣ ва дигар шаклҳои маблағгузорӣ таҳлил карда шудааст. Илова ба худмаблағгузорӣ нақши афзалиятноки қарздиҳии бонкҳо ба хоҷагиҳои кишоварзӣ муайян карда шуда, маҳдудияти таъминоти бучетӣ ва дигар манбаъҳои молиявӣ муқаррар карда шуд. Потенсиали нисбатан пасти низоми бонкӣ, кам шудани ҳиссаи қарздиҳии бонкӣ ба соҳаи кишоварзӣ дар сандуқи умумии қарзии ташкилотҳои қарзӣ мушоҳида карда шуд;

5) таҳлили қобилияти қарзпардозии истеҳсолкунандагони кишоварзӣ пешниҳод шудааст ва он нишон медиҳад, ки сарфи назар аз афзоиши солони истеҳсоли маҳсулоти кишоварзӣ, афзоиши ҳосилнокӣ ва маҳсулнокии он, вазъи молиявӣ иқтисодии корхонаҳои кишоварзӣ вобаста ба омилҳои гуногуни институтсионалӣ ва ташкилӣ паст буда, базаи моддию техникаи онҳо суст буда, аксарияти корхонаҳои хоҷагии кишоварзӣ камфоида ё

зиёновар мебошанд;

б) самтҳо ва роҳҳои асосии рушди қарздиҳӣ чиҳати таъмини рушди устувори кишоварзӣ дар давраи миёнамӯҳлат ва дарозмуддат, баланд бардоштани иқтидори низоми бонкӣ оид ба қарздиҳӣ ба соҳаи кишоварзӣ, диверсификатсияи шаклҳои дастгирии давлатии рушди истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ ва дастрас будани қарздиҳии бонкӣ коркард шудаанд.

Муқаррароти асосии барои дифоъ пешниҳодшуда:

1) рушди воситаи мафҳумии қарздиҳӣ ба хоҷагии кишоварзӣ, аз он ҷумла тавсеаи принципҳои қарздиҳӣ, бартарияти қарздиҳии бонкӣ ва шарҳи муаллифии мафҳуми қарздиҳии бонкӣ ба соҳаи кишоварзӣ;

2) таснифи муаллифии омилҳо ва таъмини шароитҳои дастрас будан ба қарзи бонкӣ, ки дастгирии давлатии субъектҳои кишоварзиро дар назар дорад;

3) натиҷаҳои таҳлили таҷрибаи кишварҳои хориҷӣ оид ба қарздиҳӣ ба истеҳсолкунандагони кишоварзӣ дар давлатҳои мутараққӣ ва рӯ ба инкишоф ва татбиқшавандагии онҳо ба шароити Тоҷикистон;

4) таснифи муаллифии марҳилаҳои рушди қарздиҳии кишоварзӣ дар Тоҷикистон, арзёбии манбаъҳои маблағгузори соҳаи кишоварзӣ, таҳлили қарздиҳии бонкӣ ба бахши кишоварзӣ;

5) таҳлили самаранокии истеҳсолоти хоҷагии кишоварзӣ, даромаднокӣ ва қобилияти қарздиҳии корхонаҳои хоҷагии кишоварзӣ ҳамчун қарзгирандагони эҳтимолӣ;

б) фарзияҳои концептуалӣ оид ба рушди низоми қарздиҳӣ ва баланд бардоштани қобилияти қарзпардозии истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ; таҳияи тавсияҳо оид ба таҳкими иқтидори низоми бонкӣ оид ба қарздиҳии кишоварзӣ; муайян намудани имкониятҳо, сарҳадҳо ва роҳҳои диверсификатсияи дастгирии давлатӣ ба истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ ва дастрас будани қарзҳои бонкӣ.

Аҳамияти назариявӣ ва илмию амалии диссертатсия. Аҳамияти назариявии рисола дар омӯзиши моҳият ва нақши қарзҳо, таснифи хусусиятҳои қарздиҳии кишоварзӣ, коркарди нуқтаи назари муаллифӣ доир ба мафҳуми «қарзи бонкӣ» ва нишон додани марҳилаҳои инкишофи қарздиҳии кишоварзӣ дар Тоҷикистон, дақиқ намудани хусусиятҳои истеҳсолоти хоҷагии кишоварзӣ ва қарздиҳии он, коркарди равиши концептуалӣ доир ба рушди қарздиҳии хоҷагии кишоварзӣ ифода меёбад.

Аҳаммияти илмию амалии диссертатсия аз он иборат аст, ки натиҷаҳои илмӣ ба дастовардаи муаллифро метавонад Бонки миллии Тоҷикистон ҳангоми асоснок намудани сиёсати пулию қарзии ба рушди қарздиҳии кишоварзӣ ва истифодаи васеи усулҳои алтернативии қарздиҳӣ равонашуда, истифода намояд. Ин натиҷаҳоро ҳамчунин мақомотҳои дигари давлатӣ барои беҳтар намудани вазъи молиявӣ иқтисодии истеҳсолкунандагони кишоварзӣ ва ворид кардани ислоҳот ба сиёсати кишоварзӣ истифода бурда метавонанд.

Дарачаи эътимоднокии натиҷаҳои тадқиқот бо истифодаи усулҳои

махсус дар рафти таҳқиқот, эътимоднокии маълумотҳо, ҳаҷми кофии маводи таҳқиқотӣ, коркарди омории натиҷаҳои рисола, маводи нашршуда ва маърузаҳо дар конференсияҳои илмию амалӣ тасдиқ карда мешавад. Хулоса ва тавсияҳо дар таҳлили илмии натиҷаҳои таҳқиқоти назариявӣ ва таҷрибавӣ асоснок шудаанд.

Мутобиқати рисола ба шиносномаи ихтисоси илмӣ. Соҳаи тадқиқот ба талаботи бандҳои зерини шиносномаи ихтисоси Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз рӯи ихтисоси 08.00.07 – Молия, муомилоти пул ва қарз мувофиқат мекунад: 9.1. Назария, методология, мафҳумҳо ва принципҳои асосии муносибатҳои қарзӣ ҳамчун ҷанбаҳои зуҳури низоми қарзӣ; 9.3. Рушди инфрасохтори муносибатҳои қарзии воситаҳои қарзии муосир, шаклҳо ва усулҳои қарздиҳӣ; 10.2. Проблемаҳои таъмини асосҳои институтсионалии рушди бахши бонкӣ ва ҳамкориҳои он бо Бонки марказии Ҷумҳурии Тоҷикистон; 10.11. Арзёбии заминаи сармояи бонк: баҳои муқоисавии таҷрибаи ватанӣ ва хориҷӣ, роҳҳои рушд; 10.23. Муаммоҳои инкишофи ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ.

Саҳми шахсии унвонҷӯ. Саҳми шахсии муаллиф дар умумигардонӣ, ба низом даровардан, саҳеҳкунӣ ва илова намудани равишҳои назариявӣю амалии рушди қарздиҳӣ ба истеҳсолоти хоҷагиҳои кишоварзӣ бо дарназардошти хусусиятҳои худӣ соҳа, сарчашмаҳои маблағгузориҳои он ва хусусиятҳои қарздиҳӣ ифода ёфтааст. Дар асоси умумигардонӣ ва таҳлили маводҳои таҳқиқотӣ самтҳои рушди низоми бонкӣ ва баланд бардоштани қобилияти қарзпардозии истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ бо дарназардошти дастгириҳои давлатӣ таҳия шудааст. Баъзе натиҷаҳои таҳқиқотро дар таҳияи ҷанбаҳои назариявӣ ва амалии рушди қарздиҳии кишоварзӣ ва таъмини тақрористеҳсоли васеъ дар хоҷагии кишоварзӣ истифода бурдан мумкин аст.

Санҷиш ва татбиқи натиҷаҳои диссертатсия. Натиҷаҳои асосии таҳқиқот дар конференсияҳои илмию амалии байналмилалӣ ва ҷумҳуриявӣ, конференсияҳои омӯзгорон, аспирантҳо ва донишҷӯёни ДСРТ маъруза карда шуда, инчунин дар маҷаллаҳо, ки ба рӯйхати маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон дохил шудаанд ва нашрияҳои дигар, ба таъб расидаанд.

Нашрияҳо оид ба мавзӯи рисола. Аз рӯи мавзӯи диссертатсия 13 мақола ба таъб расидааст, аз ҷумла 8 мақола дар маҷаллаҳои тақризшаванда, ки Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Комиссияи олии аттестатсионии Федератсияи Россия тавсия кардаанд.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб ва хулоса иборат буда, инчунин рӯйхати адабиётҳо 167 номгӯйро дар бар мегирад. Ҳаҷми рисола 180 саҳифа буда, аз 17 ҷадвал, 2 расм ва 1 диаграмма иборат аст.

Дар муқаддима аҳамияти мавзӯи таҳқиқот, сатҳи коркардшудаи илмӣ, робитаи тадқиқот бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва мавзӯҳои илмӣ асоснок карда шуда, мақсад ва вазифаҳо, объект ва предмети таҳқиқот муайян карда

шудаанд, асосҳои назариявӣ-методологии тадқиқот, дараҷаи эътимоднокии натиҷаҳо, муқаррароти асосии барои ҳимоя пешниҳодшуда, саҳми шахсии довталаб барои ба даст овардани натиҷаҳои таҳқиқот, тасдиқи натиҷаҳои таҳқиқот, интишороти оид ба мавзӯи рисола, сохтор ва ҳаҷми рисола тавсиф дода шудаанд.

Дар боби якум «Асосҳои назариявии рушди қарздиҳӣ дар истеҳсолоти кишоварзӣ» асосҳои илмии қарз ва қарздиҳӣ омӯхта шуда, воситаи мафҳумӣ ва хусусиятҳои қарздиҳии кишоварзӣ ташаккул дода шуда, таснифи омилҳо ва таъмини шароитҳои дастрасӣ ба қарздиҳии бонкҳо ба субъектҳои хоҷагиҳои кишоварзӣ пешниҳод карда шуда, таҷрибаи хориҷии қарздиҳӣ ба хоҷагии кишоварзӣ дар кишварҳои муттарақӣ ва рӯ ба инкишоф омӯхта шудааст.

Дар боби дуюм «Таҳлил ва арзёбии таъсири қарздиҳии бонкӣ ба рушди кишоварзии Тоҷикистон дар шароити муосир» марҳилаҳои рушди қарздиҳии бонкӣ ба соҳаи кишоварзӣ нишон дода шуда, рушди қарздиҳии бонкӣ ба соҳаи кишоварзӣ таҳлил карда шуда, самаранокии амалкарди истеҳсолоти хоҷагии кишоварзӣ дар Тоҷикистон арзёбӣ шудааст.

Дар боби сеюм «Роҳҳои асосии рушди қарздиҳии бонкӣ ҳамчун омилҳои рушди устувори соҳаи кишоварзӣ» муаллиф самтҳо ва роҳҳои инкишофи қарздиҳии бонкиро дар бахши иқтисоди кишоварзӣ муайян намудааст, ки таҳкими иқтисодии ташкилотҳои қарзӣ, диверсификатсияи шаклҳои дастгирии давлатии рушди истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзиро дар заминаи беҳтар намудани дастрасии қарзҳои бонкиро барои истеҳсолоти маҳсулоти кишоварзӣ, дар бар мегирад.

МАЗМУНИ АСОСИИ ҚОР

Дар боби аввал «Асосҳои назариявии рушди қарздиҳӣ дар истеҳсолоти кишоварзӣ» асосҳои заминавии қарз ва қарздиҳӣ таҳлил карда шудаанд. Муаллиф дар асоси муқаррароти назарияи умумии иқтисодӣ зарурати объективӣ ва имконияти потенциалии пайдоиши сармояи қарзиро дар асоси формулаи классикии (1) гирдгардиши васеъи сармоя асоснок мекунад:

$$\begin{array}{c} R_c \\ D - T > \dots - P - \dots > T' - D', \\ S_p \end{array} \quad (1)$$

дар ин ҷо:

- D ва D' маънои пул ва пули афзуншуда, аз он ҷумла, аз ҳисоби истифодаи қарзи бонкӣ ва дигар манбаъҳои маблағгузорино дорад,
- T ва T' – мол ва моли афзуншуда бо арзиши нав;
- R_c - қувваи қарз,
- S_p – воситаҳои истеҳсолот.

Дар баробари ин барои таъмини тақрористеҳсоли васеъ ҳамчун асоси ташкили он бо ҷалби қувваи иловагии қарзӣ, восита ва ашъи иловагии истеҳсолот бояд таносуби $D' > D$ риоя карда шавад. Барои ин мақсадҳо ҳам аз манбаъҳои молиявии худӣ (қоидаи тақсимнашуда, ҳисоби хурдашавӣ,

сармояи муассисон/моликон) ва ҳам аз маблағҳои чалбшуда (қарзҳои бонкӣ, маблағгузори бучетӣ, маблағгузори мутақобилаи субъектҳои соҳибкорӣ ва ғ.) истифода мешаванд. Дар ин маврид сарчашмаи муҳимтарини такрористеҳсоли васеъ дар хоҷагии кишоварзӣ худмаблағгузорӣ дар асоси фоида мебошад. Дар рисола муҳимияти на камтар аз 15% фоида ва дар шароити муосир таъмин намудани даромаднокии истеҳсолот дар ҳаҷми зиёда аз 25% ҳамчун шarti худмаблағгузори озоди истеҳсолоти хоҷагии кишоварзӣ асоснок карда шудааст. Аммо барои аксарияти истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ, бахусус хоҷагиҳои миёна ва хурд, сатҳи нокифояи худмаблағгузорӣ хос аст, ки зарурати чалби қарзҳои пардохтшавандаи бонкӣ ва дигар қарзхоро ба миён меорад. Барои таъмини такрористеҳсоли устувор ва васеъ дар соҳаи кишоварзӣ муаллиф аҳамияти аввалиндараҷаи доштани низоми қарздиҳиро (пеш аз ҳама системаи бонкиро), ки ба хусусиятҳои ин соҳа аз рӯи намудҳо, муҳлатҳо, объектҳо, пардохтҳо ва шартҳои қарздиҳӣ ва ғайра мувофиқ аст, сониян, ташаккул ва инкишоф додани системаи параллелии дастгирии ҳамаҷонибаи давлатро барои истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ, махсусан барои хоҷагиҳои хурду миёна асоснок кардааст. Дар рисола ба қарздиҳии бонкҳо ҳамчун шarti таъмини такрористеҳсоли васеъ устувори хоҷагии кишоварзӣ диққати махсус дода шудааст. Қарзҳои бонкӣ барои таҷдиди заминаи истеҳсолоти кишоварзӣ дар посух ба ҳолатҳои муосир, аз ҷумла тағирёбии иқлим, гузариш ба технологияҳои аз ҷиҳати экологӣ тоза, технологияҳои сарфаҷӯӣ ва рақамӣ ва ғайраҳо, махсусан заруранд. Вобаста ба ин, дар диссертатсия ба омӯзиши ҷанбаҳои илмӣ-назариявии хусусиятҳои қарздиҳии истеҳсолкунандагони кишоварзӣ аз низоми бонкӣ, ки дар бозори қарз ҳукмфармост, таваччуҳи хоса дода шудааст. Мафҳуми «қарзи хоҷагии кишоварзӣ»-ро олимони ба таври гуногун шарҳ додаанд. Дар баъзе мавридҳо ин мафҳум ҷанбаҳои институтсионалиро бо дарназардошти мавҷудияти шахсонӣ ба ҳам алоқаманд-иштирокчиёни муносибатҳои қарзӣ дар шакли қарздиҳанда ва қарзгирандагон, инчунин объекти муносибатҳои қарзӣ – маблағи ба қарз додашуда ва фоидаҳои қарзро фаро мегирад. Дар дигар мавридҳо қарздиҳӣ ба хоҷагиҳои кишоварзӣ аз нуқтаи назари хусусиятҳои хоси он, ки бо замин алоқаманд аст, ҳамчун воситаи асосии истеҳсолот ва шarti бо макони зист таъмин намудани организмҳои зинда ба назар гирифта мешавад.

Дар заминаи ба низом даровардани концепсияҳои илмии мафҳуми «қарзи кишоварзӣ» шарҳи муаллифии қарздиҳии бонкӣ ба истеҳсолоти кишоварзӣ ҳамчун шакли мушаххаси муносибатҳои қарзӣ пешниҳод шудааст, ки бо пешниҳоди маблағҳои бонкҳо ва ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ ба истеҳсолкунандагони маҳсулоти хоҷагии кишоварзӣ аз рӯи принсипҳои баргардонидашаванда, музднок, таъхирнопазирӣ, таъмини бехатарӣ ва истифодаи мақсаднок барои пур кардани фондҳои асосӣ ва сармояи гардон бо мақсади таъмини устувор ва васеи такрористеҳсол тавсиф дода мешавад.

Қайд карда мешавад, ки хоҷагиҳои кишоварзӣ бинобар доштани хусусиятҳои ташкили истеҳсолоти худ суръати баланди муомилоти воситаҳои пулӣ ва даромаднокии кофиро таъмин карда наметавонад, бинобарин қарздиҳӣ хавфи баланди дорост. Бо дарназардошти ноқомии дар механизми худтанзимкунии иқтисоди бозорӣ, нақши ҳалқунандаи истеҳсолоти кишоварзӣ дар таъмини амнияти озуқавории кишвар, нигоҳ доштани суботи макроиқтисодӣ, молиявӣ, иҷтимоӣ-сиёсӣ ва хориҷии иқтисоди миллӣ дар таъмини ашёи хоми кишоварзӣ барои саноат, даҳлати давлат ба раванди қарздиҳӣ ба хоҷагиҳои кишоварзӣ бо истифодаи маҷмӯи усулу воситаҳои маъмурию молиявӣ зарур аст. Муаллиф чунин мавқеъро асоснок мекунад, ки нақши қарзи бонкиро дар хоҷагии кишоварзӣ танҳо аз рӯи призмаи вазифаҳои он дида баромадан кифоя нест. Бояд нақши қарзи бонкиро аз нуқтаи назари таъсири бисёрҷанбаи он ба маҷмӯи натиҷаҳои ниҳой дар сатҳи глобалӣ, миллӣ ва сатҳи микроиқтисодӣ таҳқиқ кардан лозим аст, ки он ҳалли муаммои таъмини дастрасии қарзи бонкиро барои ҳамаи категорияҳои истеҳсолкунандагони кишоварзӣ дар тамоми мамлакат, аз қабилӣ минтақаҳои дурдасти кӯҳистон ва деҳот, инчунин истифода бурдани усулҳои муосири фосолагии хизматрасониҳои бонкӣ дар деҳотро имконият медиҳад.

Муаммои таъмини раванди такрористеҳсоли васеъи хоҷагии кишоварзӣ ва дастрас будани қарзҳои бонкӣ ба истеҳсолкунандагони хоҷагии кишоварзӣ зарурати ногузир будани ошкор ва тасниф намудани омилҳо ва шартҳоеро муайян кард, ки ба тараққиёти хоҷагии кишоварзӣ ва қарздиҳии он таъсири назаррас мерасонанд. Муаллиф ба таври нақшавӣ гурӯҳбандии омилҳо ва шароитҳоеро пешниҳод кардааст, ки барои мақсадҳои таҳлилий заруранд (расми 1).

Шароитҳои таъмини раванди такрористеҳсоли васеъ дар хоҷагии кишоварзӣ ба дастрасии қарзҳои бонкӣ мусоидат менамояд (дар расми 1 инъикос ёфтааст), нишон медиҳанд, ки унсурҳои асосии онҳо маҷмӯи омилҳои ба якҷанд гурӯҳҳо муттаҳидшуда мебошанд, аз ҷумла:

– гуруҳи захираҳо, ки омилҳои асосии истеҳсолоти дар хоҷагии кишоварзӣ истифодашавандаро дар бар гирифта, барои тараққиёти он шароити зарурӣ фароҳам меоваранд;

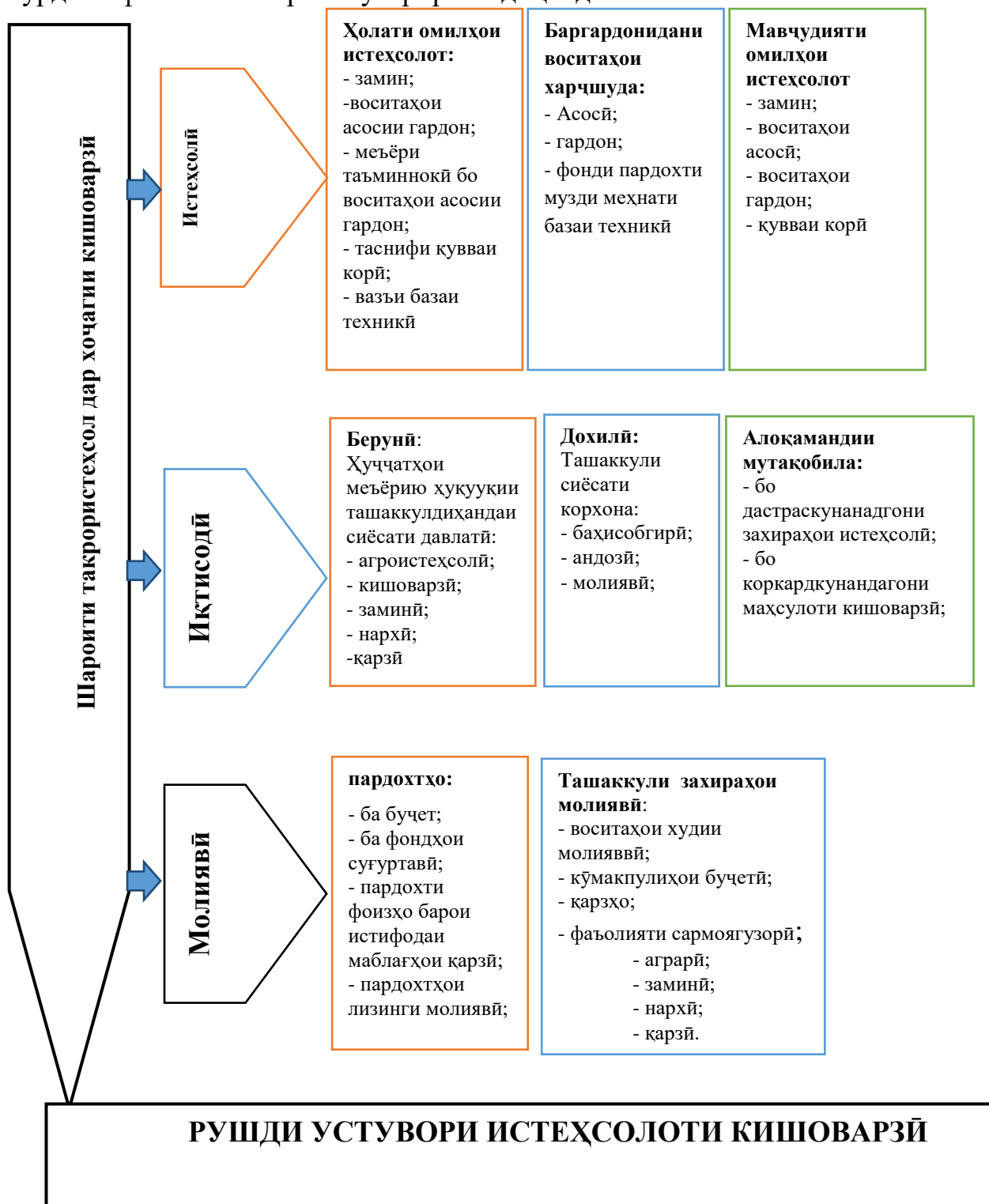
– гуруҳи омилҳои иқтисодӣ, ки аз шароитҳои беруна ва дохилӣ иборат аст;

– гуруҳи омилҳои амалигардонии сиёсати иқтисодии давлатӣ ва ҷузъҳои таркибдиҳандаи он, аз қабилӣ замин, нарх, андоз, сиёсати истеҳлоқ ва қарз;

– гуруҳи омилҳои беруна шароитҳоеро ташаккул медиҳанд, ки ба инкишофи сиёсати дохилии корхонаҳои кишоварзӣ таъсир расонида, ҳолати иқтисодии онҳо, алаҳусус, дараҷаи қобилияти қарзпардозиро муайян мекунанд;

– гуруҳи омилҳои муайянкунандаи ҷиҳатҳои молиявӣ, фарогири воридот, тақсимот ва истифодаи захираҳои молиявии худ, кӯмакпулиҳои

бучетӣ, ташаккули қобилияти қарзпардозӣ ва қобилияти пардохтпазирии корхонаро дар бар мегиранд, ки ба ташкилотҳои кишоварзӣ имконияти пеш бурдани фаъолияти сармоягузорию медиҳанд.

Расми 1. – Унсурҳои таъмини такрористеҳсоли васеъи хоҷагии кишоварзӣ ҳамчун шартҳои таъсири дастрасӣ ба қарзҳои бонкӣ

Сарчашма: аз ҷониби муаллиф дар натиҷаи таҳқиқ додани маводи аз Г.Марков. Бехтар намудани шароити такрористеҳсол дар хоҷагии кишоварзӣ / Г.Маркова // Экономист. - 2013. - № 9. - саҳ. 51-57. иқтибосшуда

Таснифи пешниҳоднамудаи муаллиф имкон медиҳад:

– таҳлили давлатӣ, байнидавлатӣ ва умумиҷаҳонӣ ҳолат ва рушди

соҳаҳои молия ва кишоварзиро дар алоқамандии байни онҳо мегузаронад;

– арзёбии саҳми бучети давлатӣ ва дигар манбаъҳо, омилҳо ва шароитҳо дар таъмини бештари дастрасӣ ба қарзҳои бонкӣ ва дигар намудҳои қарз барои тақрирестехсоли васеъ дар хоҷагии кишоварзӣ;

– мавҷудияти захираҳои ошкор намуда, тадбирҳои доир ба ислоҳоти минбаъдаи амиқтар дар соҳаҳои молия ва хоҷагии кишоварзӣ иқтисоди миллӣ бо дарназардошти истифодаи таҷрибаи ҷаҳонӣ коркард намуд.

Самти муҳими тадқиқоти диссертатсионӣ истифодаи таҷрибаи қарздиҳии кишоварзие мебошад, ки дар хориҷа ташаккул ёфтааст. Ҷамъбасти таҷрибаи хориҷӣ дар соҳаи қарздиҳии кишоварзӣ имкон дод, ки баъзе хусусиятҳои ташкили қарздиҳӣ ба истехсолкунандагони маҳсулоти кишоварзиро дар шароити Тоҷикистони муосир истифода бурдан мумкин аст, аз он ҷумла:

– хизматрасонии молиявӣ ба деҳқонон аз ҷониби шабакаҳои бонкҳои тижоратӣ, кооперативӣ ва махсусгардондашуда, ташкилотҳои суғуртавӣ, хазинаҳои пасандозу қарзӣ ва дигар муассисаҳои молиявӣ қарзӣ;

– ҳавасмандгардонии бонкҳо барои зиёд кардани қарздиҳии кишоварзӣ тавассути пешниҳоди кафолатҳои давлатӣ ва кӯмакпулиҳо ба меъёри ғоибӣ (Британияи Кабир, Чин, Нидерландия ва Австрия);

– расонидани дастгирии қарзӣ ба баҳши кишоварзӣ иқтисодиёт тавассути бонкҳои махсуси давлатӣ (Хитой);

– баланд бардоштани дастрасӣ ба қарзҳо барои баҳши кишоварзӣ тавассути системаи банкҳои кооперативӣ (Фаронса, Олмон, Ҷопон ва Полша);

– баланд бардоштани нақши ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ дар соҳаи кишоварзӣ (ИМА ва Канада);

– таъсиси Иттиҳодияи хизматрасониҳои пасандозҳо ва қарзӣ (Словения);

– таҳти дастгирии молиявӣ Иттиҳоди Аврупо, ташаккули системаи фондҳои қарздиҳии муштарак барои хоҷагиҳои фермерии хурд (Булғористон);

– бо мадади молиявӣ давлат ташкил кардани ассотсиатсияҳои амонатӣ-қарзӣ, ки дар Иттиҳоди марказӣ муттаҳид шудаанд (Эстония).

Қобили зикр аст, ки кишварҳои дар сармояи асосии кишоварзӣ (ба истиснои амволи ғайриманқул) ҳиссаи бештари маблағҳои қарзиро доранд, Англия ва Олмон (тақрибан 50%), Фаронса (зиёда аз 40%), Италия ва Белгия (беш аз 30%) мебошанд.

Дар аксарияти кишварҳо ба таври иловагӣ чунин чораҳои татбиқ мекунанд, ба монанди:

– пешниҳоди кафолатҳои давлатӣ барои додани қарзҳои бонкӣ (Австрия, Бразилия, Британияи Кабир, Чин).

– таъмини имтиёзҳои андоз ба баҳши кишоварзӣ;

– ҷуброни хароҷот ва талафоти истехсолкунандагони кишоварзӣ аз офатҳои табиӣ;

- дастгирии иттилоотии хоҷагии кишоварзӣ ва субъектҳои он;
- аз ҳисоби бучет ҷуброн кардани хароҷот барои дар истеҳсолот ҷорӣ намудани комёбиҳои пешқадами илм;
- дастгирӣ дар шакли маблағгузории муштарак аз ҷониби давлат барои ташаккули инфрасохтори фурӯш, иттилоот, молия ва нақлиёт;
- маблағгузории муштаракӣ давлатии суғуртаи киштзори истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ;
- навсозии инфрасохтори деҳот;
- ҳавасмандгардонии тадқиқотҳои илмӣ дар хоҷагии кишоварзӣ ва ғайра.

Дар мамлакатҳои иттиҳоди Аврупо маблағи умумии кӯмакпулиҳои давлат ба хоҷагиҳои кишоварзӣ қариб 40%-ро аз арзиши маҳсулоти хоҷагии кишоварзӣ ва дар ИМА 25 % -ро ташкил медиҳад.

Ҷамъбасти таҷрибаи хориҷӣ ба муаллиф имкон дод, ки тамоюлҳои умумии раванди қарздиҳӣ ба бахши кишоварзӣ, аз ҷумла иштироки ғайридавлатӣ дар ташаккули низоми қарздиҳии кишоварзӣ, тақмили заминаи меъёрию-ҳуқуқии ғайридавлатӣ низоми қарздиҳӣ, мунтазам тақмил додани дастгирии молиявӣ-қарзии истеҳсолкунандагони маҳсулоти хоҷагии кишоварзиро ошкор намояд.

Дар боби дуюм «**Таҳлил ва арзёбии таъсири қарздиҳии бонкӣ ба рушди кишоварзии Тоҷикистон дар шароити муосир**» марҳалаҳои рушди қарздиҳии бонкӣ ба соҳаи кишоварзӣ зикр гардида, инкишофи қарздиҳии бонкӣ ба хоҷагии кишоварзӣ ва самаранокии амалкарди истеҳсолоти хоҷагии кишоварзӣ дар Тоҷикистон таҳлил ва арзёбӣ гардидааст.

Таснифи пешниҳоднамудаи муаллиф доир ба манбаъҳо ва воситаҳои асосии маблағгузории корхонаҳои кишоварзӣ истифодаи таҷрибаи ғании ҳам кишварҳои дохилӣ ва ҳам хориҷӣ имконият доданд, ки ҳам дар соҳаи қарздиҳии бонкӣ ба рушди устувори кишоварзӣ ва ҳам дар истифодаи шаклҳо ва нақшаҳои дастгирии молиявӣ ба муваффақиятҳои назаррас ноил гардиданд, ки унсури марказии онро қарзҳои бонкӣ ташкил медиҳанд. Алалхусус, сарчашмаҳои асоси дохилӣ (ғайридавлатӣ, истеҳлоқ, сармояи саҳомӣ, қарзи дебиторӣ ва ғайра) ва берунӣ (қарзҳои бонкӣ ва тижоратӣ, қарзи кредиторӣ, қарзҳо аз судхурон ва вомбаргҳои шахсҳои воқеӣ, саҳмияҳо ва облигатсияҳо ва ғайра), сарчашмаҳо ва субъектҳои маблағгузорӣ ва қарздиҳии хоҷагии кишоварзӣ (бонкҳои давлатӣ ва байналхалқӣ ва ташкилотҳои молиявӣ, ташкилотҳои молиявии бонкӣ ва ғайрибонкӣ ва ғайраҳо), ба низом дароварда шуда, хусусиятҳои воситаҳои худмаблағгузорӣ ва захираҳои ҷалбшуда тавсиф дода шуда, дараҷаи хавфи истифодаи онҳо муайян карда шуданд.

Ин ба муаллиф имкон дод, ки таснифоти муаллифӣ марҳилаҳои тараққии қарздиҳии бонкӣ ба хоҷагии кишоварзӣ барои давраи аз солҳои 1960-ум то имруз дар мисоли Тоҷикистон пешниҳод намояд. Марҳилаҳо бо дарназардошти ҷунин меъёрҳо, аз қабилӣ хусусияти дастгирии молиявии давлатии рушди соҳаи кишоварзӣ, шаклҳо ва манбаъҳои маблағгузории он

дар партави афзоиши нақши қарздиҳии бонкӣ, ҳамчун намуди ҷолибтарини маблағгузорӣ, қайд карда шудаанд.

Марҳилаи муосир (аз соли 2009 то имрӯз) бо истифодаи қарздиҳии бонкӣ ҳамчун канали асосии маблағгузорию рушди кишоварзӣ, дар баробари худмаблағгузорӣ тавсиф дода мешавад, ки дар ин маврид дигар манбаъҳои маблағгузорӣ нақши ёрирасонро мебозанд. Бӯҳрони бонкии солҳои 2015-2020 боиси муваққатан кам шудани қарздиҳии бонкҳо, манбаъҳои берунӣ ва бучетӣ гардид. Дар ин солҳо асосан қарзҳо барои тичорат ва қарзҳои молӣ аз харидорон ба таври афзалиятнок инкишоф ёфтанд, бинобар бо фаъолияти зиёновар тавсиф шудани хоҷагии кишоварзӣ бо таваккали зиёд ҳамрадиқ буд.

Ҳамзамон, номувозинатӣ дар баҳши молиявии кишвар боиси коҳиши имкони афзоиши ҳаҷми қарздиҳии бонкӣ ба баҳши кишоварзӣ гардида, монеаи эҷоди як канали алтернативии маблағгузорию соҳа тавассути муомилоти коғазҳои қиматнок, суғурта ва пасткунии хавфҳои қарздиҳӣ гардид (Ҷадвали 1).

Ҷадвали 1. Динамикаи ҳаҷм ва ҳиссаи қарзҳо аз рӯи баҳшҳои иқтисодӣ тавассути бонкҳо ва ташкилотҳои маблағгузорию хурд дар солҳои 2015-2022, ҳазор сомонӣ, бо % ва банди фоиз.

Солҳо	Нишондиҳандаҳои қарздиҳӣ					
	Қарзҳои, ки ба соҳаҳои иқтисодӣ аз ҷониби бонкҳо дода шудааст	аз он ҷумла ба соҳаи кишоварзӣ	Ҳиссаи он бо %	Қарзҳои хурде, ки ТМХ ба соҳаҳои иқтисодӣ додааст	аз он ҷумла ба соҳаи кишоварзӣ	Ҳиссаи он бо %
2015	9 350 045	1 003 083	10,7	4 367 614	985 015	22,6
2016	8 230 145	1 036 775	12,6	3 610 284	751 835	20,8
2017	6 913 041	832 380	12,0	3 224 117	676 613	20,9
2018	6 700 735	770 776	11,5	3 826 200	735 192	19,2
2019	7 664 690	154 292	2,0	4 810 345	986 444	20,5
2020	8 903 692	764 400	8,6	6 251 565	1 441 611	23,1
2021	10 207 233	1 005 939	9,8	3 472 051	1 098 104	31,6
2022	14 382 092	2 433 946	16,9	4 055 831	1 311 830	32,3
2022/2015 г.г., бо %, б.ф.	+5 032047	+1 430 863	+ 6,2	-311 783	+326 815	+9,7

Сарчашма: ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти Бюллетени омили бонкӣ дар соли 2015/2 (235) с.- 40, 60; 2018/12 (281) С.- 42, 57; 2019/12. (293) С.- 45, 61. 2020/12 (305) С.- 41,67; 2022/12 (329), с. 40,56.

Маълумоти ҷадвали 1 нишон медиҳад, ки дар солҳои 2015-2022 бар асари таъсири бӯҳрони бонкӣ ва дигар омилҳо, ки боиси кам шудани ҳаҷми қарздиҳӣ ба истиснои маҳсулоти кишоварзӣ гардида, дар низоми бонкии Тоҷикистон тағйироти ҷиддие ба амал омад. Аз ҷумла, дар бонкҳои тичоратӣ дар аввали давраи таҳлилшуда тамоюли манфии пастшавии нишондиҳандаҳои мутлақ ва нисбии қарздиҳии кишоварзӣ мушоҳида гардид. Ҳамин тариқ, агар нишондиҳандаҳои мутлақи қарздиҳӣ ба баҳши кишоварзӣ аз 1036,7 млн. сомонӣ соли 2016 то 1005,9 млн. сомонӣ дар соли 2021 ва ё дар ҳаҷми 30,8 млн. сомонӣ кам шуда бошанд, пас нишондиҳандаҳои нисбӣ

аз он шаҳодат медиҳанд, ки ҳиссаи соҳаи кишоварзӣ дар сандуқи қарзии банкҳо аз 12,6% -и соли 2016 то 9,8% дар соли 2021 ё 2,8 банди фоизӣ коҳиш ёфтааст.

Ба вазъи кунунӣ то андозае барҳам додани банкҳои низомсоз (ҚСК «Агроинвестбанк» ва ҚСК «Тоҷиксодиротбанк»), ки додани қарзро қатъ намуда буданд таъсир расонид, бинобарин онҳо маҷбур шуданд, ки қарзҳои қаблан ба истехсолкунандагони кишоварзӣ додашударо пеш аз мӯҳлат ситонанд. Ҳаҷми қарздиҳии банкӣ ба тамоми бахшҳои иқтисодиёт ва соҳаи кишоварзӣ дар солҳои 2020-2022 барқарор шуд, аз ҷумла ҳиссаи бахши кишоварзӣ дар ҳаҷми умумии қарздиҳӣ то 16,9 % ва ё ба 6,2 банди фоизӣ афзоиш ёфт.

Дар ташкилотҳои молиявии хурд дар солҳои 2015-2022 тамоюли мусбат мушоҳида шуд, аз ҷумла афзоиши ҳаҷми мутлақи қарздиҳӣ ба соҳаи кишоварзӣ (аз 985,0 млн. сомонӣ то 1311,8 млн. сомонӣ) ва афзуншавии ҳиссаи онҳо аз 22,6% то 32,3% ва ба ё 9,7 банди фоиз ба мушоҳида мерасад. Ҳаҷми қарздиҳии ташкилотҳои маблағгузори хурд ба тамоми бахшҳои иқтисодиёт динамикаи ноустувор дорад ва дар давраи солҳои 2019-2022 ҳаҷми қарздиҳӣ ба ҳоҷагии кишоварзӣ аз сатҳи соли 2015 боло рафт, аз ҷумла афзоиши ҳиссаи бахши кишоварзӣ то 16,9 % ва ё ба 6,2 банди фоиз зиёд гардид.

Аммо қарзҳое, ки аз тарафи низоми банкӣ ба субъектҳои кишоварзӣ пешниҳод мешуданд, асосан кӯтоҳмуддат буданд ва дар ин маврид тамоюли афзоиши ҳиссаи онҳо дар сандуқи умумӣ ба вучуд омад (Қадвали 2).

Қадвали 2. Динамикаи қарзҳои аз ҷониби банкҳо бо пули милли додашуда, аз ҷумла дар соҳаи кишоварзӣ, аз рӯи мӯҳлат, дар охири давра, бо млн. сомонӣ

Солҳо	Қарзҳои аз ҷониби банкҳо додашуда, ҳамагӣ, млн. сомонӣ	Ба корхонаҳои соҳаи кишоварзӣ, млн. сомонӣ	Аз рӯи мӯҳлат		Ҳиссаи қарзҳои ба ҳоҷагии кишоварзӣ дар ҳаҷми умумии қарзҳои додашуда, бо % ва б.ф.
			Кӯтоҳмуддат, млн. сомонӣ	Дарозмуддат, млн. сомонӣ	
2015	4186,2	295,7	197,1	98,6	7,0
2016	3810,3	192,1	161,6	30,5	5,0
2017	3537,5	185,7	163,9	21,8	5,2
2018	3913,3	236,0	215,0	20,9	6,0
2019	5021,1	265,3	255,3	10,1	5,2
2020	6370,5	290,3	279,2	11,1	4,5
2021	8089,5	379,3	365,2	14,1	4,6
2022	9603,2	492,6	472,3	20,3	5,1
тағйирот 2022/2015, бо %, б.ф.	2,3 маротиба	1,7 маротиба	2,4 маротиба	-79,3%	- 1,9

Манбаъ: ҳисобҳои муаллиф дар асоси маълумоти Маҷмӯаи омили Ҷумҳурии Тоҷикистон-2021. Тоҷикистон: 30-солагии Истиқлолияти давлатӣ. Душанбе - 2022. С. - 688-689; Маҷмӯаи омили «Молияи Тоҷикистон». Душанбе. - 2023. - С.118.

Тибқи қадвали 2 барои солҳои 2015-2022 ҳаҷми қарзҳои кӯтоҳмуддати бо пули милли додашуда аз 197,1 млн. сомонӣ ба 472,3 млн. сомонӣ (2,4

баробар) афзуда ҳиссаи онҳо дар ҳаҷми умумии қарздиҳӣ ба баҳши кишоварзӣ аз 66,7 % то 95,8 % ва ё ба 29,1 банди фоиз афзуд.

Дар баробари ин, ҳаҷми қарзҳои дарозмуддат ба субъектҳои кишоварзӣ (аз 98,6 млн. сомони ба 20,3 млн. сомони ё 79,4%) ба таври назаррас коҳиш ёфта, ҳиссаи онҳо дар ин давра аз 33,3 % то 4,1 % ва ё ё то 29,1 банди фоиз кам шудааст. Ин имкониятҳои ҳалли амнияти озуқаворӣ, таъмини ашёи хом барои рушди босуръати саноат ва гузариш ба технологияҳои сабз ва рақамиро маҳдуд мекунад. Дар маҷмӯъ, тамоюли коҳиши ҳиссаи қарзҳо ба соҳаи кишоварзӣ дар солҳои 2015-2022 ба 1,9 банди фоизӣ (соли 2018 – 6,0%, соли 2019 – 5,2%, соли 2020 – 4,5 %, соли 2021 – 4,6%; соли 2022 – 5,1%) мушоҳида мешавад, дар ҳоле ки ҳиссаи кишоварзӣ дар маҷмӯи маҳсулоти дохилии Тоҷикистон беш аз 24 фоизро ташкил медиҳад.

Ин аз он гувоҳӣ медиҳад, ки бонкҳои тижоратӣ ва ташкилотҳои маблағгузори хурд ба қарздиҳии соҳаи кишоварзӣ, ки дар он барои истифодаи қарзҳои бонкӣ имкониятҳои хеле зиёд мавҷуд аст, ҳавасмандии сатҳи заруриро надоранд. Ҳамин тариқ, дар шароити муосир аз 19 бонки тижоратӣ танҳо 6-тояш (ё 31,5%-и онҳо) ва аз 50 ташкилоти қарзии ғайрибонкӣ 7-тояш аз сохтори сандуқи қарзии ташаққулёфтаи худ ба субъектҳои кишоварзӣ қарз додаанд. Меъёрҳои фоизи қарзи ташкилотҳои қарзии ватанӣ бо дарназардошти ҳавфҳои баланди сармоягузори қарзӣ баланд боқӣ мемонанд. Ин омил дастрасӣ ба қарзҳои бонкӣ аз ҷониби субъектҳои кишоварзӣ, махсусан, истехсолкунандагони хурду миёнаи маҳсулоти кишоварзиро маҳдуд мекунад. Ҳамин тавр, беш аз 100 ҳазор хоҷагиҳои хурду миёнаи деҳқонӣ, ки барои рушди худ захираҳои молиявии кофӣ надоранд, ба қарзҳои бонкӣ ниёз доранд. Ин ба таври ғайримустақим динамикаи ҳаҷм ва сохтори маблағи қарзи умумӣ аз рӯи уҳдадорҳои субъектҳои хоҷагии кишоварзӣ Тоҷикистон ва ҳаҷми қарзи дебитории онҳоро нишон медиҳад (Ҷадвали 3).

Ҷадвали 3. Динамикаи ҳаҷм ва сохтори қарзи умумӣ аз рӯи уҳдадорҳои субъектҳои кишоварзӣ Тоҷикистон, ҳаҷми қарзи дебиторӣ бо млн. сомони ва бо %

Годы	Нишондиҳандаҳои ҳаҷм ва сохтори қарзи умумӣ аз рӯи уҳдадорӣ			қарзи дебиторӣ
	Маблағи қарз аз рӯи уҳдадорӣ	Қарзи кредиторӣ	Қарзи бонкӣ	
2015	612,8	300,2	309,2	191,2
2016	360,5	181,5	154,6	194,6
2017	414,5	250,7	163,8	178,2
2018	1159,0	865,0	294,0	471,6
2019	1144,4	799,3	345,1	384,2
2020	2523,7	1566,6	1002,9	357,9
2021	18278,8	11144,1	2698,6	4586,6
2022	3094,1	1822,1	1795,9	795,0
Изменения 2022/2015 г., в %,	5,0 маротиба	6,1 маротиба	5,8 маротиба	4,2 маротиба

Сарчашма: Ҳисоби муаллиф дар асоси маълумоти Маҷмӯаи оморӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон, Омори солонаи Ҷумҳурии Тоҷикистон – 2016. Тоҷикистон: 25-солагии

Истиқлолияти давлатӣ. ҚДММ «ТоРус», Душанбе-2016 С.511-518; Маҷмӯаи оморӣ «Молияи Тоҷикистон». - Душанбе. – 2023. – с.110-113.

Таҳлили ҷадвали 3 нишон медиҳад, ки маблағи умумии қарз аз рӯи ўҳдадориҳои субъектҳои кишоварзӣ дар давраи солҳои 2015-2022 аз 612,8 млн. сомонӣ дар соли 2015 то 3094,1 млн. сомонӣ дар соли 2022 ё ба 2481,3 млн. сомонӣ (5,0 маротиба) афзоиш ёфтааст. Зимнан, қарзи кредиторӣ аз 300,2 млн. сомонии соли 2015 то ба 1822,1 млн. сомонӣ дар соли 2022 ва ё 6,1 маротиба афзуда, ҳаҷми қарзҳои бонкӣ аз 309,2 млн. сомонӣ ба 1795, 9 млн. сомонӣ, яъне 5,8 маротиба афзудааст. Сарчашмаҳои муҳимтарини дастгирии молиявии рушди бахши кишоварзӣ дар баробари қарзҳои бонкӣ қарзи кредиторӣ мебошанд, агарчанде қарзи кредиторӣ хароҷоти бештар дошта бошанд ҳам, дар маҷмӯъ дастрасии осонтарро дорад. Таҳлили иловагӣ нишон дод, ки айни замон ҳаҷми воқеии қарздиҳии бонкӣ ба соҳаи кишоварзӣ нисбат ба талаботи мавҷудаи истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ ва умуман соҳаи кишоварзӣ хеле кам аст. Ба ин тартиб, коршиносони Бонки Осиёи Рушд зарурати сармоягузорию асосиро дар соҳаи кишоварзӣ барои 7 соли оянда 700 млн. доллар арзёбӣ кардаанд. Барои дар сатҳи 6-7 % нигоҳ доштани суръати рушди солонаи кишоварзӣ сармоягузорию ба инфрасохтори обёрӣ (500 млн. дол.), техника ва мошину таҷҳизоти кишоварзӣ (60 млн. дол.), коркарди пахта (45 млн. дол.) маҳсулоти ғизоӣ (30 млн. дол.) ва дигар эҳтиёҷот (20 млн. дол.) зарур аст. Ғайр аз ин, барои рушди инкишофи инфрасохтори деҳот - роҳҳо, қувваи барқ, бунёди шабакаи яхдону анборҳо, ва барои инкишоф додани телекоммуникатсия маблағгузорӣ зарур аст. Фарқият дар байни талаботи қонеънашавандаи хоҷагии кишоварзӣ ва пешниҳоди қарзҳои бонкӣ вучуддошта татбиқи стратегияи мувофиқ ва маҷмӯи тадбирҳои рушди қарздиҳии бонкиро ба хоҷагии кишоварзӣ ва субъектҳои он талаб мекунад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ҳарчанд барои солҳои 2017-2022 динамикаи афзоиши истеҳсолот дар соҳаи кишоварзӣ мусбат аст (афзоиш 1,4 баробар), он ноустувор мебошад ва осебпазирии соҳаро аз омилҳои табиӣ-иқлимӣ ва дигар омилҳои шароитҳои инъикос мекунад (Ҷадвали 4).

Ҷадвали 4. Динамикаи маҳсулоти умумии кишоварзӣ ва ҳиссаи он дар ММД, бо нархҳои муқоисавии соли 2021, бо млн. сомонӣ ва бо %

Нишондиҳандаҳо	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2022/ 2017, бо %, б.ф.
Ҳаҷми маҳсулоти умумии хоҷагии кишоварзӣ	35251,2	36668,9	39276,0	42765,6	45633,1	49272,5	140,90%
Ҳиссаи ММД, %	20,3	19,8	20,9	22,7	22,4	24,6	+3,1 п.п.

Манбаъ: Маҷмӯаи оморӣ «Хоҷагии кишоварзӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон». Душанбе. 2022, саҳ. 15-16.

Динамикаи таъмини амнияти озуқаворӣ дар истеҳсоли навъҳои асосии маҳсулоти кишоварзӣ ба сари аҳоли бо дарназардошти суръати баланди

афзоиши аҳоли, асосан, тамоюли афзоиш дорад. Афзоиши баланди истеҳсоли картошка (123,7%), сабзавот (129,1%), зироатҳои полезӣ (118,2%), ангур (117,1%) ва ғушт (дар вазни забҳ) (124,1%) ба мушоҳида мерасад, ки ин аз ҳисоби афзоиши талабот барои ин навъи маҳсулот дар бозорҳои дохилӣ ва хориҷӣ ба ҳисоб рафта, инчунин афзоиши ҳаҷми қарзҳои бонкӣ ва тичоратӣ ба баҳши кишоварзӣ ва ҳам воридшавии сармоягузориҳои муस्ताқим таъсир мерасонад. Ҳамин тариқ, афзоиши босуръати истеҳсоли тухм - 3,1 маротиба бо воридшавии назарраси сармоягузориҳои муस्ताқим ва рушди саноатии паррандапарварӣ алоқаманд аст. Сарфи назар аз он, ки истеҳсоли аксарияти намудҳои маҳсулоти кишоварзӣ ба сари аҳоли ба сатҳи соли 1991 расида бошад ҳам, ҳануз аз ҷиҳати дараҷаи истеъмоли як қатор маҳсулот, пеш аз ҳама маҳсулоти чорводорӣ (ғушт, шир, тухм) хоҷагии кишоварзӣ меъёри илман асоснокшудаи истеъмолотро таъмин накардааст.

Афзоиши ҳосилнокии маҳсулоти кишоварзӣ аз омилҳои гуногун, аз қабили беҳтар шудани дастрасии истеҳсолкунандагони кишоварзӣ ба захираҳои моддию техникаӣ дар натиҷаи истифодаи қарзҳои бонкӣ ва дигар сарчашмаҳои берунии маблағгузорӣ вобаста аст.

Дар баробари ин, афзоиши ҳаҷми микдории истеҳсолот дар соҳаи кишоварзӣ ба афзоиши самаранокии соҳаи кишоварзӣ бо дарназардошти натиҷаҳои молиявии онҳо барои доираи корхонаҳои истеҳсолии кишоварзӣ боис намегадад (Ҷадвали 5).

Ҷадвали 5. Гурӯҳбандии корхонаҳои соҳаи кишоварзӣ аз рӯи натиҷаҳои молиявӣ, аз рӯи доираи корхонаҳо баррасишаванда, воҳид. млн. сомонӣ

Нишондиҳандаҳо	2018	2019	2020	2021	2022	Тағйироти 2022/2018, воҳид., млн. сомонӣ
Шумораи умумии корхонаҳо, воҳид.	506	1140	1017	1400	1394	888
Ҳаҷми фоида, зарар (-), млн. сомонӣ	-64,1	-5,2	-21,4	3,3	1,8	-62,3

Тавре ки мебинем, дар давраи аз соли 2018 шумораи корхонаҳои кишоварзӣ, ки дар омор ба қайд гирифта шудаанд, то 506 воҳид афзоиш ёфта, то соли 2022 бошад ин шумора ба 1394 расидааст, дар ҳоле ки онҳо то соли 2020 дар маҷмӯъ зиёновар буданд. Дар соли 2021 тамоюли ноустувори ба даст овардани фоида (ба маблағи 3,3 млн. сомонӣ дар соли 2021 ва 1,8 млн. сомонӣ дар соли 2022) мушоҳида мешвад.

Аммо сатҳи бадастомада барои татбиқи раванди такрористеҳсоли васеъ дар хоҷагии кишоварзӣ ва ба даст овардани суръати андӯхт дар ҳаҷми зиёда аз 25 % кифоя нест. Ин зарурати муайян намудани самтҳо ва роҳҳои рушди қарздиҳии бонкиро дар давраи миёнамӯҳлат ва дарозмуддат барои таъмини рушди устувори соҳаи кишоварзӣ аввалиндараҷа мегардонад.

Муаллиф дар боби сеюм «**Роҳҳои асосии рушди қарздиҳии бонкӣ ҳамчун омилҳои рушди устувори соҳаи кишоварзӣ**» самтҳо ва роҳҳои асосии рушди қарздиҳии бонкӣ ба хоҷагии кишоварзӣ, таҳкими иқтисодии ташкилотҳои қарзӣ ва диверсификасияи шаклҳои дастгирии давлатии

истеҳсолкунандагони кишоварзиро дар заминаи баланд бардоштани қобилияти қарзгирии онҳо ва беҳтар гардонидани дастрасӣ ба қарзҳои бонкиро муайян кардааст.

Чамбасти натиҷаҳои таҳқиқот ба муаллиф имкон дод, ки тавсияҳо ва тадбирҳои илман асоснок таҳия намуда стратегияву барномаҳои миллӣ (СМР 2030, БРМ 2025 ва ғайра) ва соҳавиро оид ба рушди соҳаҳои кишоварзӣ ва молиявии иқтисоди миллиро дар даврони миёнамуҳлат ва дарозмуддат мукамал созад. **Ҳамин тариқ, самтҳои асосии рушди қарздиҳии бонкӣ ба хоҷагии кишоварзӣ аз инҳо иборатанд:**

- баланд бардоштани самаранокии хоҷагии кишоварзӣ аз ҳисоби маблағгузори ташкили шабакаи яхдонҳо ва анборҳо, ки имкон медиҳад меваю сабзавот дар бозорҳои дохилӣ ва хориҷӣ мунтазам дар давоми сол таъмин карда шуда, миёнаравҳои нолозим истисно карда шаванд ва ҳиссаи даромади худӣ аз ҳисоби нархи ниҳиии фурӯш афзоиш ёбад;

- қарздиҳии бонкӣ барои коркарди ниҳиии маҳсулоти кишоварзӣ, аз ҷумла зиёд намудани истеҳсоли маҳсулоти меваю сабзавоти хушк аз меваю сабзавоти чамбоваришуда тавассути ҷорӣ намудани саноати васлу насби таҷҳизотҳои хушккунии дорои даромаднокии баланд (зиёда аз 25%), бозпардохти зуд ва ба бозорҳои содиротӣ нигаронидашуда. Мувофиқи арзёбии коршиносон имкон дорад, ки ҳудуди 20%-и маҳсулоти тару тоза ва зиёда аз 80%-и маҳсулоти коркардшудаи меваю сабзавот содир карда шавад ва ин имконияти баланд бардоштан ва диверсификатсияи иқтисодии содиротии кишварро медиҳад;

- таъмини дастрасии истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ ба иттилооти бозорӣ доир ба тамоюлҳои талаботи бозорҳои хориҷӣ, қарзгирии хароҷоти гузаронидани таҳқиқоти маркетингӣ, иштирок дар намоишгоҳҳо ва ғайраро тақозо менамояд. Ин барои истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ ба содирот нигаронидашуда, барои интиҳоби навҳои нави меваю сабзавот, стратегия ва технологияҳои истеҳсолӣ муҳим аст, ки ҳангоми пешниҳоди маҳсулоти кишоварзӣ ба бозорҳои бузургу пешрафтаи хориҷӣ аз талаботи зиёд бархурдоранд;

- қарздиҳии барои рушди инфрасохтори боркашонӣ ва нақлиётӣ дар соҳаи хоҷагии кишоварзӣ дар асоси принципҳои маблағгузори муштарак якҷоя бо субъектҳои иҷроӣ ин гуна хизматрасонӣ дар доираи занҷираи ягонаи технологияи арзиши иловашуда ва тақсмоти одилонаи фоида байни иштирокчиёни он. Ин имкон медиҳад, ки хароҷоти баланди нақлиётӣ ва амалиётӣ истеҳсол намудани маҳсулоти кишоварзиро коҳиш дода, қобилияти онҳоро барои фурӯши маҳсулоти кишоварзӣ дар бозорҳои дохилӣ ва хориҷӣ васеъ намуда, таъсири самара аз микросо барои баланд бардоштани иқтисодии қарзпардозии истеҳсолкунандагони кишоварзӣ афзоиш диҳад;

- беҳтар намудани дастрасӣ ба қарзҳои бонкӣ тавассути таъмини чандирии шартҳо, васеъ намудани объектҳои қарздиҳӣ, ҷалби субъектҳои нави тичорати кишоварзӣ ва шарикони он;

- тадричан таъсис додани ташкилотҳои қарзии нав ва навсозии шабакаи ташкилотҳои қарзии мавҷудбуда ва баланд бардоштани иқтидори онҳо, ки ба ташкили низоми самарабахши қарздиҳии хоҷагии кишоварзӣ, аз ҷумла на танҳо бонкҳои махсуси кишоварзӣ ва универсалӣ, бонкҳои хусусӣ ва кооперативӣ ва ташкилотҳои маблағгузори хурд, балки кооперативҳои қарзӣ иттиҳодияҳо ва дигар сохторҳои институтсионалӣ (аз ҷумла, ташкилотҳои суғуртавӣ ва дигар ташкилотҳо) нигаронида шудааст;

- коркарди шаклҳои самаранок, усулҳо ва воситаҳои самараноки дастгирии суроғавӣ ва интихобии молиявӣ ва ғайримолиявии субъектҳои кишоварзӣ, ки ба баланд бардоштани қобилияти қарзӣ ва рақобатпазирии онҳо нигаронида шудаанд;

- тадричан муттаҳидсозии ихтиёрии хоҷагиҳои деҳқонӣ, қитъаҳои замини наздиҳавлигӣ ва дигар хоҷагиҳо, ки ба кам кардани хароҷоти истеҳсолот аз ҳисоби ташкили кластерҳои кишоварзӣ барои истифодаи самараноки дастаҷамъонаи замин, меҳнат ва дигар намудҳои захираҳо дар як силсилаи ягонаи технологӣ, баланд бардоштани иқтидори содироти маҳсулоти хоҷагии кишоварзӣ дар асоси коркарди усулҳои пешқадами ашёи хом, коркарди саноатии он ва ғайра равона карда шудааст.

Дар заминаи таҳкими иқтидори бонкҳо барои қарздиҳӣ ба хоҷагии кишоварзӣ тадбирҳои зерин пешниҳод шудаанд: таҳкими иқтидори бонкҳои тичоратӣ ва ташкилотҳои маблағгузори хурд дар самти сафарбар намудани маблағҳои нақдие, ки берун аз бонкҳо муомилот доранд ва доир ба ҷобачогузори самараноки онҳо дар шакли қарз; ҳавасмандгардонии бонкҳои мавҷуда ва ташкилотҳои маблағгузори хурд барои татбиқи барномаҳои қарздиҳии кишоварзӣ; таъсиси шӯъбаҳои махсуси сармоягузорӣ дар бонкҳо барои хизматрасонӣ ба истеҳсолкунандагони хоҷагиҳои кишоварзии ба инноватсия нигаронидашуда; пешбурди маҷмӯи маҳсулот ва хизматрасониҳои бонкӣ ва ғайрибонкӣ ба бозори кишоварзӣ, аз ҷумла қарзҳо ва маҳсулоти сармоягузорӣ бо истифода аз технологияҳои инноватсионӣ, иттилоотӣ ва молиявӣ; такмили усулҳои баҳодихии қобилияти қарзпардозии субъектҳои хоҷагии кишоварзӣ ва ғайра.

Дар заминаи диверсификатсияи шаклҳои дастгирии давлатии рушди истеҳсолкунандагони кишоварзӣ ва мавҷудияти қарздиҳии бонкӣ самтҳои асосии рушди инҳо муайян карда шуданд:

- ташаккули системаи муосири дастгирии давлатии такрористеҳсоли устувор ва васеъ дар соҳаи кишоварзӣ дар шароити беҳтар намудани дастрасӣ ба қарзҳои бонкӣ;

- тавассути истифодаи технологияҳои муосири рақамӣ ва такмили маъмурияти андоз таъмин намудани дастрасии имтиёзҳои андоз барои хоҷагиҳои хурду миёнаи деҳқонӣ;

- фароҳам овардани шароити мусоид барои истифодаи захираҳои субъектҳои ҷаҳони беруна, аз ҷумла ҷалби қарзҳо ва грантҳои шарикони молиявии байналмилалӣ ва донорҳо;

- аз ҷониби давлат пешниҳод намудани захираҳои молиявӣ бо грантӣ

тавассути шабакаи агентии бонкҳои ватанӣ ва ташкилотҳои маблағгузори хурд, ки ба истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ қарз медиҳанд ва ғ.

Муаллиф гуфтаҳои болоро ба инобат гирифта, асоснок мекунад, ки танзими давлатии фаъолияти қарз дар хоҷагии кишоварзӣ дар ҳамаи зинаҳои идоракунии равиши системавино тақозо мекунад (Чадвали 6).

Чадвали 6. Маҷмӯи воситаҳои давлатӣ оид ба танзими қарздиҳии бонкӣ ба соҳаи кишоварзӣ

Сатҳ, усулҳо ва намудҳои танзим	Воситаҳои танзими рушди қарздиҳии бонкӣ дар соҳаи кишоварзӣ
Макросатҳ	
Усулҳои танзими давлатӣ Маъмури Иқтисодӣ	– Қонунҳо, фармонҳо, қарорҳо – Кодекси граждани, Кодекси андоз, қонунҳои ҚТ «Дар бораи ипотека», «Дар бораи иҷораи молиявӣ», «Дар бораи кооперация» ва ғайра; – Меъёрҳо, стандартҳо, квотаҳо, мамнӯъиятҳо; – Иҷозатномадиҳии намудҳои фаъолияти қарзӣ, меъёрҳои фаъолияти кооперативҳои қарзӣ, меъёрҳои кӯмакпулӣ ва ғайра; – Дастгирии бучетӣ; – Кӯмакпулӣ ба меъёри фоизи қарз, пардохтҳои лизингӣ, субвенсия ба муассисаҳои давлатӣ ва ғайра.
Мезосатҳ	
Сиёсати пулӣ-қарзӣ Танзими иқтисодии хориҷӣ	Меъёри бозтамвил, меъёрҳои захираҳои ҳатмӣ, иштирок дар бозори фондӣ ва ғайра; Танзими гардиши селай сармояи қарз, ҳамкориҳои байналмилалӣ ва ғайра.
Микросатҳ	
Муассисаҳои бонкӣ ва ғайрибонкии қарзӣ	- қарзҳои бонкӣ; Маҷмӯи хидматҳои марбут ба хизматрасониҳои ғайрибонкӣ, аз қабилӣ: Хидматҳои молиявӣ, аз он ҷумла: -суғурта; - додани кафолатҳо; - пастркунии хавф; Хидматҳои ғайримолиявӣ ба монанди: - машваратҳои кишоварзӣ; - идоракунии ҳисобҳо ва амволи ғайриманқул; - таълиму тренинг ва ғайра.

Сарчашма: Аз ҷониби муаллиф бо дар назардошти маводи Д.А. Мурзин Танзими давлатии системаи қарздиҳии хоҷагии кишоварзӣ. Автореферати диссертатсияи номзоди илмҳои иқтисодӣ: 08.00.05 / Д.А. Мурзин – Пенза, 2007. – 24 с. тартиб додааст.

Таҳлили маълумотҳои чадвали 6 нишон медиҳад, ки системаи дастгирии давлатии истеҳсолкунандагони кишоварзӣ бояд сатҳҳои гуногуни танзими (дар сатҳҳои макро, мезо ва микро) фаро гирифта, дар шакли таҳияи қонунҳо, қоидаҳо ва расмиёт амалӣ карда шаванд, ки ба ҳамкориҳои онҳо бо низомии бонкӣ барои ноил шудан ба манфиатҳои мутақобилан судманд мусоидат мекунад. Барои ин истифодаи чунин воситаҳо, аз қабилӣ додани кӯмакпулӣ ба меъёри фоизи қарзҳои ба хоҷагии кишоварзӣ додашуда, ташкили институтҳои молиявии давлатӣ барои қарздиҳӣ ба истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ ва ғайраро муқаррар кардан

лозим аст.

Таҳлили амалияи истифодаи воситаҳои дастгирии давлатии рушди хоҷагии кишоварзӣ нишон дод, ки истифодаи онҳо дар Тоҷикистон бо нуқсонҳои зерин хос аст, аз ҷумла:

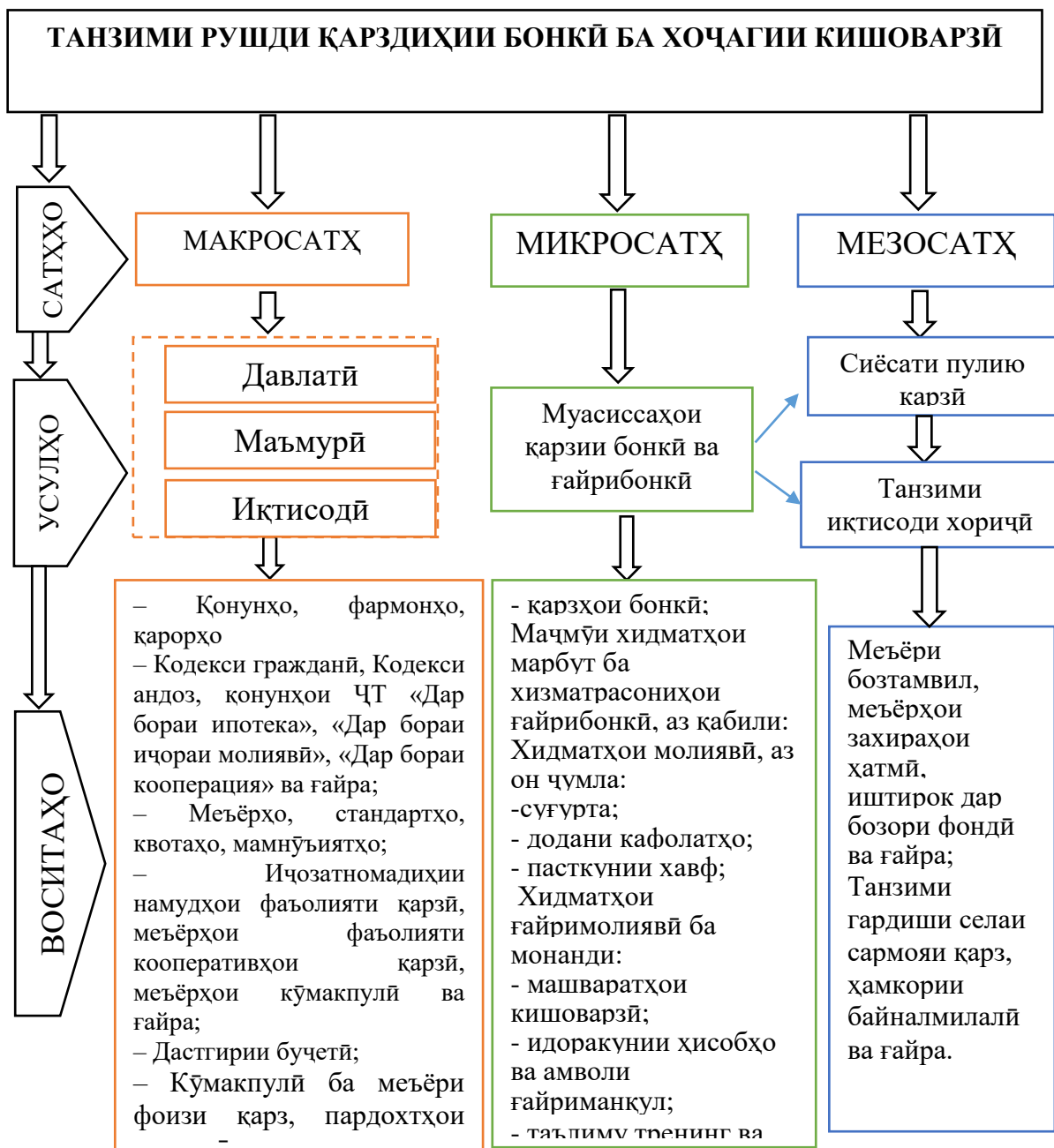
- нокифоя будани дастгирии бевоситаи давлатии рушди хоҷагии кишоварзӣ, бинобар сатҳи пасти маблағгузорӣ аз воситаҳои бучети давлатӣ (қариб 0,7 фоизи ММД);

- маблағҳое, ки аз бучети давлатӣ барои инкишоф додани хоҷагии кишоварзӣ ҷудо карда мешаванд, асосан барои молиякунонии фаъолияти вазорати дахлдор ва дигар идораҳое, ки ба эҳтиёҷоти хоҷагии кишоварзӣ хизмат мерасонанд, инчунин барои обёрӣ ва азхудкунии заминҳои нав истифода мешаванд;

- истифодаи маҳдуди воситаҳои муосири дастгирии молиявии субъектҳои хоҷагии кишоварзӣ, ки ба пешниҳоди имтиёзҳои андоз ва гумрук нигаронида шудаанд, асосан аз ҷониби субъектҳои калони кишоварзӣ истифода мешаванд; нисбатан дастрас набудани имтиёзҳои андоз ва дигар намуди имтиёзҳо барои хоҷагиҳои хурду миёнаи кишоварзӣ;

- истифодаи нокифояи воситаҳои шарикии давлат ва бахши хусусӣ доир ба маблағгузорию баъзе қору хизматрасониҳо дар соҳаи кишоварзӣ, аз ҷумла азхудкунии заминҳои нав.

Бо дарназардошти гуфтаҳои боло муаллиф зарурати такмили механизмҳои давлатии молиявӣ ва воситаҳои дастгирии рушди устувор ва самаранокии истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзиро асоснок мекунад (расми 2).

Расми 2. - Диверсификатсияи шаклҳо ва воситаҳои дастгирии молиявии давлатии рушди субъектҳои соҳаи кишоварзӣ ҳамчун система.

Сарчашма: аз ҷониби муаллиф аз рӯи монографияи Градинаров Д. Такмил додани дастгирии давлатии кишоварзӣ минтақа дар шароити муосир. М., 2012, с. 150, - с. 65 (https://www.litres.ru/book/darya-gradinarova/sovershenstvovanie-gosudarstvennoy-podderzhki-selskogo-h-12211043/#buy_now_noreg иқтибос шудааст. Санаи дастрасӣ 25/05/2023)

Муаллиф асоснок мекунад, ки дастгирии давлатии рушди соҳаи кишоварзӣ бояд ҳамчун низоме ташаккул ёбад, ки маҷмӯи тадбирҳо ва воситаҳои мустақим, бавосита ва ғайримустақими истифодашавандаро дар бар гирифта аз рӯи манбаъҳо диверсификатсия шуда, татбиқи онҳо дар амал иқтидори истехсолкунандагони соҳаи кишоварзиро тақвият дода, имкониятҳои худмаблағгузорӣ ва истифодаи қарздиҳии бонкҳоро васеъ намоянд.

ХУЛОСА

Натиҷаҳои асосии назариявӣ ба инҳо оварда мерасонад:

1. Ошкор карда шуд, ки хусусиятҳои ташкили истеҳсолот дар хоҷагии кишоварзӣ (аз ҷумла давомнокии давраи такрористеҳсол, паст будани даромаднокӣ ва нобаробарии нарх, замин ҳамчун воситаи асосии истеҳсолот, гардиши сусти маблағҳо, раванди тӯлонии технологияи бо организмҳои зинда алоқаманд, номурағаб зиёд шудани хароҷот ва бозгашти воситаҳои пулӣ, зиёд дучор шудан ба таъсироти шароити боду ҳаво ва офатҳои табиӣ) хусусиятҳои қарздиҳии бонкҳоро муайян намуданд. Қарзи бонкӣ аз дигар намуди қарзҳо (моли, тичоратӣ, фоидагирӣ ва ғ.) ба таври назаррас фарқ мекунад ва як қатор бартарҳои калидиро дорад, аз ҷумла ташаккули шароити нисбатан чандири қарздиҳиро доро буда, талаботи қарзгирандагонро пурра инъикос менамояд, ки ин намуди маблағгузорию ба қарзгирандагон ҳамчун воситаи муҳимтарини зиёд кардани самаранокӣ ва таракқиёти минбаъдаи соҳаи хоҷагии кишоварзӣ табдил медиҳад. [2-А], [3-А], [4-А]

2. Шарҳи муаллифии мафҳуми “Қарздиҳии бонкӣ ба истеҳсолоти кишоварзӣ - ин шакли махсуси муносибатҳои қарзӣ, ки бо пешниҳоди маблағҳои пулӣ аз ҷониби бонкҳо ва ташкилотҳои қарзии ғайрибонкӣ дар асоси принципҳои муҳлатнокӣ, пардохтшавӣ, баргардонидашавандагӣ, таъминот ва таъиноти мақсаднок ба истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ барои пурра намудани капитали асосӣ ва гардон ва бо мақсади таъмин намудани такрористеҳсоли устувор ва васеъ тавсиф дода мешавад” пешниҳод шудааст. [2-А], [3-А], [4-А]

3. Таҷрибаи хориҷии қарздиҳии бонкӣ ба соҳаи кишоварзӣ ҷамъбаст шуд, ки унсурҳои самарабахши он ошкор карда шуда, барои истифода дар Тоҷикистон тавсия мешаванд, аз ҷумла ҳавасмандгардонии бонкҳо тавассути пешниҳоди кафолатҳои давлатӣ ва кӯмакпулиҳо ба меъёри фоизҳо; ташкили бонкҳои махсуси давлатӣ ва кооперативӣ; ташкили шабакаи кооперативҳои кредитӣ барои додани қарзҳои хурд ба хоҷагиҳои деҳқонони оилавии хурд; дастгирии давлатии бахши кишоварзӣ, аз ҷумла имтиёзҳои андоз; ҷуброни ҷуҷетӣ барои хароҷот ва зиёни истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ хангоми офатҳои табиӣ; хароҷоти дар истеҳсолот ҷорӣ намудани комёбиҳои пешқадами илм; маблағгузорию муштараки ташаккули инфрасохтори фуруш, иттилоотӣ, молиявӣ ва нақлиётӣ; дар хоҷагии кишоварзӣ ҳавасманд гардондани корҳои илмӣ-тадқиқоти ва таҷрибавӣ-лоихавӣ. [7-А], [8-А], [9-А]

4. Таснифи муаллифии омилҳо ва шароитҳои, ки ба рушди қарздиҳии бонкӣ ба хоҷагии кишоварзӣ таъсиррасон тартиб дода шуд ва ин имкон дод, ки ҷаҳор марҳилаи инкишофи қарздиҳии бонкӣ ба хоҷагии кишоварзӣ дар Тоҷикистон дар мувофиқгӯзорию бо истифодаи воситаҳои алтернативӣ ва алоқаманд ошкор карда шудаанд, ҷанбаҳои мусбат ва манфии онҳоро муайян намуда, хулосабарорӣ намудан оид ба мақсаднок будани истифодаи қарздиҳии бонкӣ дар шароити таъмини рушди устувори соҳаи кишоварзӣ дар оянда. [1-А]

5. Таҳлили рушди қарздиҳии бонкӣ дар соҳаи кишоварзӣ дар давраи аз

соли 2017 то соли 2022 нишон дод, ки то соли 2020 тамоюли манфии камшавии ҳам нишондиҳандаҳои мутлақ ва ҳамии нисбии ҳаҷми қарздиҳии бонкӣ дар соҳаи кишоварзӣ ба назар мерасад. Танҳо аз соли 2021 сар карда гардиши қарздиҳии бонкӣ ба таври назаррас барқарор мешавад. Аммо ба субъектҳои кишоварзӣ асосан қарзҳои кӯтоҳмуддат дода мешаванд ва тамоюли афзоиши ҳиссаи онҳо дар сандуқи умумии қарзӣ мушоҳида мешавад. Сарфи назар аз афзоиши миқдори истехсоли маҳсулоти кишоварзӣ дар давраи аз соли 2017 то соли 2022 натиҷаҳои молиявӣ имкон намедиҳанд, ки ба модели устувори такрористехсоли васеъ гузарад, зеро аксари субъектҳои бахши кишоварзӣ бо вазъи пасти молиявӣ-иқтисодӣ, талафоти музмин ва даромаднокии паст тавсиф дода мешаванд. [1-А], [4-А], [7-А], [11-А]

Тавсияҳо барои истифодаи амалии натиҷаҳо

Дар асоси натиҷаҳои таҳқиқот барои дар амалия татбиқ намудан тадбирҳои зерин пешниҳод шуданд, аз ҷумла:

1. Дар давраи миёнамӯҳлат ва дарозмуддат ду самти муҳимро дар заминаи гузариш ба шакли устувор ва васеи такрористехсоли соҳаи кишоварзӣ амалӣ намудан лозим аст, аз ҷумла таҳкими иқтисодии низоми бонкии қарздиҳӣ ба хоҷагии кишоварзӣ, диверсификатсияи шаклҳои дастгирии давлатии рушди истехсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ ва дастрасӣ ба қарзҳо. [1-А], [6-А]

2. Дар самти таҳкими иқтисодии низоми бонкӣ оид ба қарздиҳӣ ба соҳаи кишоварзӣ тадбирҳои зерин пешниҳод карда шуданд: таҳкими иқтисодии қарздиҳии бонкҳои тичоратӣ ва ташкилотҳои маблағгузории хурд дар самти сафарбар намудани маблағҳои нақдие, ки берун аз бонкҳо муомилот гардишдоранд ва барои ҷобачогузории самараноки онҳо дар шакли қарз; ҳавасмандгардонии пайвастшавӣ ба амалигардонии барномаҳои қарздиҳии тамоми бонкҳои мавҷудбуда ва ташкилотҳои маблағгузории хурд ба хоҷагии кишоварзӣ; таъсиси шӯъбаҳои махсуси сармоягузории бонкҳо барои хизматрасониҳои ба инноватсия нигаронидашудаи истехсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ, аз ҷумла таҳия ва татбиқи воситаҳои маблағгузории лоиҳаҳо, маҳсулоти қарзии миёна ва дарозмуддат; таҳияи маҳсулоти қарздиҳии муносиб, ки бояд мувофиқи дархостҳои истехсолкунандагони кишоварзӣ бо назардошти давраи ҳаётии онҳо мунтазам васеъ ва таҷдид карда шаванд; пешбурди маҷмӯи маҳсулот ва хизматрасониҳои бонкӣ ва ғайрибонкӣ ба бозори кишоварзӣ бо истифода аз технологияҳои инноватсионии иттилоотӣ ва молиявӣ; такмил додани усулҳои баҳодихӣ ба қобилияти қарзпардозии субъектҳои тичорати кишоварзӣ. [1-А], [6-А], [10-А], [11-А]

3. Дар самти диверсификатсияи шаклҳои дастгирии рушди истехсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ ва дастрасӣ ба қарзҳои бонкӣ тадбирҳои зерин пешниҳод карда шуданд: ташаккули низоми муосири дастгирии давлатӣ доир ба такрористехсоли васеъ ва устувори истехсоли

маҳсулоти кишоварзӣ; таъмини дастрасӣ ба имтиёзҳои андоз на танҳо барои корхонаҳои ҳаҷман бузург, балки барои ҳоҷагиҳои хурду миёна аз ҳисоби истифодаи технологияи муосири рақамӣ беҳтар намудаи маъмурияти андоз; таъмини истифодаи самараноки захираҳои давлатӣ мувофиқи таъиноти мақсаднок; фароҳам овардани шароити мусоид барои истифодаи захираҳои субъектҳои ҷаҳони беруна, аз ҷумла, ҷалби қарзҳо ва грантҳо, ки аз ҷониби шарикони молиявӣ байналмилалӣ ва донорҳо ҷудо карда мешаванд. [1-А], [4-А], [8-А]

4. Барои гузариш ба намуди такрористеҳсоли устувор ва васеъ дар ҳоҷагиҳои кишоварзӣ захираҳои молиявӣ бучети давлатӣ, қарзҳо ва грантҳои ҷалбшудаи хориҷӣ, ки барои дастгирии истеҳсолоти кишоварзӣ ҷудо карда мешаванд, бояд оқилона истифода бурда шаванд. [1-А], [5-А], [7-А], [12-А]

5. Барои дастгирии давлатии субъектҳо ва рушди соҳаи кишоварзии дар асоси инноватсия фаъолияткунанда низомро таъсис додан зарур аст, ки аз рӯи манбаъҳо ва воситаҳои истифодашаванда диверсификатсия шуда, тадбирҳои мустақим, бавосита ва ғайримустақимро дар бар гирифта, татбиқи он имкониятҳои иқтисодии қарзии истеҳсолкунандагонӣ ҳоҷагии кишоварзии дорои шакли андозаҳои гуногуни ташкилию ҳуқуқиро устувор намуда, сатҳи худмаблағгузорӣ ва истифодаи қарзҳои банкиро баланд бардорад. [1-А], [6-А], [7-А], [12-А], [13-А]

ИНТИШОРОТИ АСОСӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАЦИЯ

А) интишорот дар маҷаллаҳои тақризшаванда, ки аз ҷониби Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва

Комиссияи олии аттестатсионии Федератсияи Россия тавсия шудаанд:

[1-А]. Исмаилова Ш.Ш. Экономические и институциональные инструменты развития кредитования сельского хозяйства [Текст] /З.С. Султанов, Ш.Ш. Исмаилова //Вестник Таджикского государственного педагогического университета. - 2020. - №3-4 (7-8). - С.74-79.

[2-А]. Исмаилова Ш.Ш. О проблемах сельскохозяйственной деятельности и ее финансирования в Таджикистане [Текст] / Ш.Ш. Исмаилова //Вестник РТСУ. 2021. №3-4 (75). С.141-152.

[3-А]. Исмаилова Ш.Ш. Проблемы развития кредитования сельскохозяйственного производства в Таджикистане [Текст] /Ш.Ш. Исмаилова // Вестник РТСУ. 2022. № 2 (77). – С.84-95.

[4-А]. Исмаилова Ш.Ш. О понятии сельскохозяйственного кредита, его признаках, роли и функциях [Текст] /Ш.Ш. Исмаилова // Вестник Таджикского национального университета. Серия общественно-экономических и социальных наук. - 2022. - №4. - С.240-246.

[5-А]. Исмаилова Ш.Ш. Теоретические основы развития сельскохозяйственного кредитования [Текст] /Ш.Ш. Исмаилова //Вестник Таджикского государственного педагогического университета. - 2022. - № 4 (16). - С.177-183.

[6-А]. Исмаилова Ш.Ш. О концепции развития сельскохозяйственного кредитования [Текст] / Ш.Ш. Исмаилова // Вестник Финансово-экономического университета. (научно-практический журнал). – Душанбе. – 2023. - №1 (35). – с.346-356.

[7-А]. Исмаилова Ш.Ш. Институциональные аспекты развития сельскохозяйственного кредитования [Текст] / Султанов З.С., Ш.Ш. Исмаилова // Вестник РТСУ. 2023. №1 (79) с. 79-89.

[8-А]. Исмаилова Ш.Ш. Институциональные реформы в сельском хозяйстве (опыт Китая) [Текст] /Ш.Ш. Исмаилова, С.Ш. Исмаилов // Вестник РТСУ. 2023. №1 (79) с. 28-40.

Б) Интишорот дар дигар маҷаллаҳо:

[9-А]. Исмаилова Ш.Ш. Институциональные изменения деятельности сельскохозяйственных производителей как субъектов кредитования (опыт Китая) [Текст] / Ш.Ш. Исмаилова /Сб. статей Респ.научно-практ.конф. «Финансово-кредитное регулирование развития инновационного предпринимательства в Таджикистане» 10 мая 2022. – Душанбе: РТСУ, 2022. – с.92-95.

[10-А]. Исмаилова Ш.Ш. Об институтах сельскохозяйственного кредитования [Текст] /Ш.Ш. Исмаилова /Сб.статей Респ.научно-практ.конф. «Финансово-кредитное регулирование развития инновационного предпринимательства в Таджикистане» 10 мая 2022. – Душанбе: РТСУ, 2022. – с.95-97.

[11-А]. Султанов З.С., Исмаилова Ш.Ш. Вопросы формирования банковской инфраструктуры в современных условиях [Текст] / З.С.Султанов, Ш.Ш.Исмаилова /Сб.статей Респ.научно-практ.конф. «Финансово-кредитное регулирование развития инновационного предпринимательства в Таджикистане» 10 мая 2022. – Душанбе: РТСУ, 2022. – с.270-273.

[12-А]. Исмаилова Ш.Ш. Институциональный подход к сельскохозяйственному кредитованию [Текст] /Ш.Ш. Исмаилова / Материалы научно-практ.конф. Таджикского государственного финансово-экономического университета, посвященной «Годам развития промышленности (2022-2026)», (18-23 апреля 2022 года). Душанбе: ТГФЭУ, 2022. С.116-118.

[13-А]. Исмаилова Ш. Роль микрокредитов в развитии сельского хозяйства и предпринимательства [Текст] / Султанов З.С., Исмаилова Ш.Ш. //Журнал Таджикистан: Экономика и управление. Таджикский национальный университет. 2022 №1 с. 6-12.

АННОТАЦИЯ

на диссертацию Исмаиловой Шахноз Шавкатовны на тему: «Развитие кредитования сельскохозяйственного производства в условиях современного Таджикистана» на соискание ученой степени кандидата экономических наук, по специальности 08.00.07 – Финансы, денежное обращение и кредит

Ключевые слова: развитие кредитования, сельскохозяйственный кредит, банковский кредит, сельское хозяйство, особенности кредитования, бюджетная поддержка, процесс воспроизводства, самофинансирование, банковская система, направления развития кредитования сельского хозяйства, кредитоспособность, формы и методы государственной поддержки.

Целью исследования является изучение теоретико-методических основ и разработка научно-практических рекомендаций по развитию кредитования сельскохозяйственного производства.

Методы исследования. В ходе исследования использовались общенаучные методы (диалектический, ретроспективный и др.) и ряд методов, таких как системный анализ, абстрактно-логический, экономико-статистический и сравнительный.

Полученные результаты и новизна включают в себя следующие аспекты: изучены теоретические, методологические и методические аспекты сельскохозяйственного кредитования, направленные на развитие сельского хозяйства; изучены особенности сельского хозяйства и особенности сельскохозяйственного кредитования; обобщен опыт кредитования сельского хозяйства; выделены этапы развития кредитования сельского хозяйства в Таджикистане; проведен анализ потенциала сельскохозяйственного кредитования и кредитоспособности сельхозпроизводителей; концептуально определены направления развития кредитования сельского хозяйства; выявлены направления развития банковской системы и повышения финансово-экономического положения сельхозпроизводителей.

Полученные автором научные результаты могут быть использованы Национальным банком Таджикистана при обосновании денежно-кредитной политики, направленной на развитие сельскохозяйственного кредитования и широкого использования альтернативных методов кредитования. Эти результаты могут быть также применены иными правительственными органами для целей улучшения финансово-экономического положения сельхозпроизводителей, корректировки аграрной политики.

Рекомендации для практического использования. Полученные в ходе исследования результаты могут быть использованы в развитии и исполнении денежно-кредитной политики в сфере сельского хозяйства.

Область применения. Полученные в результате диссертационного исследования выводы и рекомендации могут быть использованы Национальным банком Таджикистана, другими банками, иными государственными ведомствами, а также в учебном процессе вузов.

АННОТАТСИЯ

барои рисолаи номзоди Исмаилова Шахноз Шавкатовна дар мавзӯи: «Рушди қарздиҳии истеҳсолоти кишоварзӣ дар шароити Тоҷикистони муосир» барои дарёфти дараҷаи илмии номзоди илмҳои иқтисодӣ аз рӯи ихтисоси 08.00.07 – Молия, муомилоти пул ва қарз

Калидвожаҳо: рушди қарздиҳӣ, қарзи кишоварзӣ, қарзи бонкӣ, хоҷагии кишоварзӣ, хусусиятҳои қарздиҳӣ, дастгирии бучетӣ, раванди такрористеҳсол, худмаблағгузорӣ, низоми бонкӣ, самтҳои рушди қарздиҳии кишоварзӣ, қобилияти қарзпардозӣ, шакли усулҳои дастгирии давлатӣ.

Мақсади таҳқиқот омӯзиши асосҳои назариявӣ-методологӣ ва таҳияи тавсияҳои илмию-амалӣ оид ба рушди қарздиҳии кишоварзӣ мебошад.

Усулҳои таҳқиқот. Дар рафти таҳқиқ усулҳои умумии илмӣ (диалектикӣ, ретроспективӣ ва ғайра) ва як қатор усулҳо, аз қабилҳои таҳлили системавӣ, абстрактӣ-мантикӣ, иқтисодӣ-оморӣ ва муқоисавӣ истифода шудаанд.

Натиҷаҳо ва навиноҳои бадастомада ҷанбаҳои зеринро дар бар мегиранд: ҷанбаҳои назариявӣ, методӣ ва методологии қарздиҳӣ ба соҳаи кишоварзӣ, ки ба рушди соҳаи кишоварзӣ нигаронида шудаанд, омӯхта шуданд; хусусиятҳои хоҷагии кишоварзӣ ва хусусиятҳои қарздиҳии хоҷагии кишоварзӣ омӯхта шуданд; таҷрибаи қарздиҳии хоҷагии кишоварзӣ ҷамъбасти карда шудааст; марҳилаҳои рушди қарздиҳии кишоварзӣ дар Тоҷикистон қайд карда шудаанд; иқтидори қарздиҳии кишоварзӣ ва қобилияти қарзпардозии истеҳсолкунандагони кишоварзӣ таҳлил карда шудааст; самтҳои инкишофи қарздиҳии хоҷагии кишоварзӣ аз ҷиҳати мафҳумӣ (концептуалӣ) муайян карда шуданд; самтҳои инкишофи низоми бонкӣ ва беҳтар намудани вазъи молиявӣ-иқтисодии истеҳсолоти хоҷагии кишоварзӣ муайян карда шуданд.

Натиҷаҳои илмие, ки муаллиф ба даст овардааст, аз ҷониби Бонки миллии Тоҷикистон доир ба асоснок намудани сиёсати пулию қарзие, ки ба рушди қарздиҳии соҳаи кишоварзӣ ва истифодаи васеи усулҳои алтернативии қарздиҳӣ нигаронида шудааст, истифода шуда метавонад. Ин натиҷаҳоро мақомоти дигари давлатӣ низ барои беҳтар намудани вазъи молиявӣ-иқтисодии истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ ва саҳеҷкунии сиёсати кишоварзӣ истифода бурда метавонанд.

Тавсияҳо барои истифодаи амалӣ. Натиҷаҳои дар рафти таҳқиқ ба даст омада дар таҳия ва татбиқи сиёсати пулию қарзӣ дар соҳаи кишоварзӣ истифода шуда метавонанд.

Соҳаи татбиқ. Хулоса ва тавсияҳое, ки дар натиҷаи таҳқиқоти рисолаи илмӣ ба даст оварда шудаанд, аз ҷониби Бонки миллии Тоҷикистон ва дигар бонкҳо, идораҳои давлатӣ, инчунин дар раванди таълим дар макотиби олии истифода шуда метавонанд.

ANNOTATION

On the dissertation of Ismailova Shakhnoz Shavkatovna on a theme: "The Development of crediting agricultural production in conditions of modern Tajikistan" on competition of the scientific degree of the candidate of economic sciences, on specialty 08.00.07 - Finance, monetary circulation and credit

Keywords: development of crediting, agricultural credit, bank loan, bank credit, agriculture, special features of crediting, budget support, reproduction process, self-financing, banking system, directions for the development of agricultural lending, creditability, forms and methods of state support.

The purpose of the research is to study the theoretical and methodological foundations and development of scientific and practical recommendations of crediting in agricultural production.

Research methods. In the course of the research general scientific methods (dialectical, retrospective, etc.) were used and a number of methods, such as system analysis, abstract and logical methods, economic, statistical and comparative.

The obtained results and novelty include the following aspects: theoretical, methodological and methodical aspects of agricultural crediting aimed at the development of agriculture; the characteristics of agriculture and characteristics of agricultural crediting; the experience of agricultural crediting is summarized; the stages of development of agricultural crediting in Tajikistan; analyzed the potential of agricultural lending and creditworthiness of agricultural producers; directions for the development of agricultural crediting have been conceptually defined; directions for development of the banking system and improvement of the financial and economic position of agricultural producers were identified.

The scientific results obtained by the author can be used by The National Bank of Tajikistan in substantiating the monetary and credit policy aimed at the development of agricultural crediting and wide use of alternative methods of crediting. These results can also be applied by other governmental authorities for the purposes of improving the financial and economic situation of agricultural producers, adjustment of agrarian policy.

Recommendations for practical use. Results obtained in the course of the study can be used in the development and implementation of monetary policy in the sphere of agriculture.

Scope of application. The conclusions and recommendations obtained as a result of the dissertation research can be used by the National Bank of Tajikistan, other banks, other governmental departments, including the educational process of universities.